

Révay József – Schöpflin Aladár

Egy magyar könyvkiadó regénye

TARTALOM

Royer elindul
A Landerer-dinasztia
A kadét
Wigand, a rebellis
Az aranyember
Nagyüzem 100 évvel ezelőtt
Az újságkiadás hőskora
Nyomda a viharban
Aki otthon maradt
A Franklin-Társulat
Jurany, az első vezérigazgató (1873-1893)
A Benkő-Hirsch-korszak (1894-1904)
„Ódon ritkaságok boltja”
König Gyula (1904-1913)
A közelmúlt és a jelen
A Tükör
A Búvár
Befejezés

A MAGYAR IRODALOM SZÁZ ESZTENDEJÉBŐL

HONSZERETET.
TOLLAGI JÓNÁS LOVAGKALANDJA.
PARASZTDAL.
BÚCSÚZÁS KEMENES-ALJÁTÓL.
BÚ KÉL VELEM...
ISTEN HOZZÁD.
MŰVÉSZET ÉS ERKÖLCS.
TAMBURÁS ÖREG ÚR.
A TÜNDÉRÁLOMBÓL.
ARANY JÁNOS LEVÉLVÁLTÁSA PETŐFI SÁNDORRAL.
FALUSI ÓRÁK.
A JÁTSZÓPAJTÁS.
HÚSZ ÉV MULVA.
A GÉP MELLETT.

A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem megindulásának, előrefeszítéseinek és kifejlődésének rajza szerves része művelődésünk történetének. Talán éppen ezen a ponton mutatkozik meg legjobban sorsunk mostohasága: Mátyás király kora óta a hosszú török hódoltság lehetetlenné tett minden egységes kulturális munkát és csak a hódoltság megszűnése után gondolhattunk a könyvnyomtatás és az iskolaiügy fejlesztésére. A XVIII. század elején, mikor sorra keletkeznek magyar területen a könyvnyomdák, az irodalomnak, a könyvkiadásnak és a könyvkereskedelemnek már századok kényszerű mulasztásait kellett pótolnia.

De aki csak művelődéstörténeti szempontból nézné ezt a hosszú küzdelmet és vajúrást, nem alkothatna tökéletes képet a magyar nyomdászat és könyvkiadás küzdelmes múltjáról. Hacsak kissé belenéznék az egykorú okmányokba és feljegyzésekbe, lépten-nyomon roppant arányú regény körvonalai bontakoznak előttünk. Talán epopea is lehetne ez a regény, egy múltbeli hősi erőfeszítés, valósággal legendás alakok gigászi munkája, tele változatos sorsfordulatokkal, derűs és tragikus epizódokkal. De mi innen, mai világunkból, inkább regénynek látjuk, mert ebben a műfajban nincs semmi szerepe a felsőbb hatalmak beavatkozásának, itt minden az emberi akarat, jellem és szenvedély műve és ezeknek a tényezőknek erőfeszítése és céltudatos küzdelme szövődik egységbe abban a hatalmas művelődéstörténeti képben, amelyet a magyar könyvkiadó regényének neveztünk.

Azok a regények, amelyek nemzedékek életét mutatják be a váltakozó korok háttérében, tulajdonképpen nem csupán az illető családok fejlődésének, virágzásának és hanyatlásának regényei, hanem egyúttal tükörképei a koroknak is, amelyekben a protagonisták élete megelevenedik szemeink előtt. Itt, midőn egy magyar könyvkiadó regényét akarjuk vázolni, talán éppen a megfordított folyamat elevenedik meg szemeink előtt: midőn vázolni akarjuk a magyar művelődés történetének azt a 222 esztendejét, amelynek folyamán egy szerény pozsonyi nyomdából a magyar nyomdászat és könyvkiadás egyik mai legjelentékenyebb tényezője, a Franklin-Társulat kialakult, egyúttal vázolni kell azoknak a családoknak belső történetét is, amelyekben nemzedékről nemzedékre szállt a nyomdászat és könyvkiadás mestersége, művészete és hivatástudata.

Royer elindul

Az a regény, amely elválaszthatatlanul összefonódik a magyar művelődéstörténettel, nem csupán hősi epizódokat tartalmaz, hanem sok érdekes és jellegzetes alakot vet fel. Valóságos típusok ezek, puritán és értelmes iparosok, akik az ipart a szó régi és nemes értelmében gyakorolták: az ipar patrícusai, főképpen németek, akik hazájukban is ki tudták alakítani az ipar arisztokráciáját, nálunk pedig alapító és névadó hősei lettek olyan iparágaknak, amelyekre a magyar addig nem gondolt. Sajátságos, hogy a könyvnyomdászat úttörői minden országban keserves küzdelmek közt vághattak csak utat maguknak. Könnyen megértjük azt az antagónizmust, amely munkájukat fogadta, ha arra gondolunk, hogy éppen a nyomtatott betű volt a leghatalmasabb, sőt ebben a korban már egyetlen eszköze a gondolatok terjesztésének. A gondolatok pedig nem mindig tetszettek a hatalmasoknak: gyakran sok bennük a lázadozás, a nyugtalan forradalmi szellem, az eretnokség a konzervatív tételekkel és világnézetekkel szemben és ezért nem csodálatos, ha annyi üldözésben volt részük.

Ha visszatekintünk 222 év messzeségébe, azt kell mondanunk, hogy a Franklin-Társulat is a gondolatszabadság üldöztetésének jegyében fogant. A XVIII. század elején történt, hogy Johann Paul Royer salzburgi könyvnyomtató kénytelen volt menekülni és új hazát keresni, mert protestáns hite miatt lehetetlenné vált nyomdaiparának gyakorlása hazájában. Ebben az időben ezrével indultak a német telepesek Magyarországra, hogy új életet kezdjenek a töröktől felszabadított néptelen és pusztá területeken. Royer is ilyen kivándorlókkal indult, de benne más hivatás tudata égett, más célok szolgálata hajtotta előre: nyomdász volt és ezért valahol meg akarta vetni lábát, hogy iparát folytathassa. Már Pozsonyban elszakadt honfitársaitól, mert tudta, hogy ebben a városban, ahol a XVII. század közepén az esztergomi érsekek nyomdája működött, már majdnem félszázada nincs nyomda és ezenfelül Pozsony az ország fővárosa, az országgyűlés székhelye, s így kétségtelenül szüksége van nyomdára. Royer tehát partraszállt, letelepedett, s az iparendélyt azonnal meg is kapta. 1715-ben jelent meg első kiadványa, a pozsonyi országgyűlés 1712-1715. évi törvényeinek gyűjteménye (*Articuli diaetales Posonienses*).

Ebben az évben kezdte meg működését az a nyomda, amely tulajdonképpen alapja és őse a mai Franklin-Társulat nyomdájának. De addig, míg ebből az igénytelen magból a későbbi nagyüzem kifejlődhetett, hosszú és küzdelmes utat kellett megtenni. És már magának Royernek is tapasztalnia kellett, hogy protestáns hite Magyarországon is szálla lesz sokak szemében. Mikor letelepedett és az engedélyt minden nehézség nélkül megkapta, joggal hihette, hogy megszabadult a szülőföldjén még tomboló vallási üldözéstől. Sajnosan kellett tapasztalnia, hogy a nagyszombati jezsuita nyomda, amely addig az országgyűlés és Pozsony nyomdai szükségleteit ellátta, ádáz harcot indít ellene. A bécsi udvari kancellária titkos protestáns üzemek miatt vizsgálatot indított a nagyszombati panasz ügyében. Félős volt, hogy ha Royert magára hagyják, nemcsak nyomdáját fogják becsukni, hanem betűkészletét is elkobozzák. Ebben a válságos órában a pozsonyi városi tanács kelt Royer védelmére: képviselője megjelent Bécsben, bemutatta Royer eddigi kiadványait és sikerült is annyit elérnie, hogy a döntést évről évre halogatták. De a válságnak ezek az évei óvatosságra kényszerítették Royert és ez volt az oka, hogy alig mert élénkebb kiadói tevékenységet folytatni, csupán megrendelésekből élt és végül is hogy hozzáfoghasson nagyobbarányú és zavartalan működéséhez, amelynek terve régóta kialakult benne, karddal vágta ketté a gordiusi csomót: 1720-ban áttért a katolikus vallásra. Alig néhány hét múlva a királyi kancellária elutasította a jezsuiták panaszát, azzal a megokolással, hogy Pozsony az országgyűlés, továbbá számos más kulturális intézmény székhelye és ennél fogva okvetlenül szüksége van könyvnyomdára.

Alig hangzott el az ítélet, Royer sietett megalapozni és biztosítani üzemét úgy is, hogy királyi szabadalmat szerzett. Most már teljes biztonsággal foghatott hozzá terveinek megvalósításához. Mindjárt első kiadványa régen érzett hiányt pótol: 1721-ben Bél Mátyás szerkesztésében megindította „Nova Posoniensia” c. latin nyelvű hírlapját, amelyben külföldi, magyarországi és pozsonyi híreket közölt híres emberek családi eseményeiről, politikai és társadalmi érdekességekről, elemi csapásokról és kereskedelmi eseményekről. A kitűnő ötlet azonban nem vált be: a lap már a következő évben megszűnt. Ekkor Royer katolikus kiadványokra összpontosította tevékenységét. Egymásután adta ki ferencesek és jezsuiták szentbeszédeit, valamint más egyházi férfiak műveit. A Sándor István-féle Magyar Könyvesházban Royer kiadványaként 20 magyar munka szerepel. Német nyelvű kiadványainak száma jóval nagyobb volt. Ezek többnyire a Szentháromságról nevezett, tudományt és vallást ápoló iskolai társaság ünnepein elhangzott beszédek tartalmazzák, s ezenkívül voltak köztük iskoladrámák is. Ez a kor a magyar irodalom pangásának ideje s ezért nem csodálatos, hogy egyházi irodalmon kívül alig találunk egyebet Royer kiadványai között. Talán legfontosabbak latin nyelvű kiadványai (*Articuli diaetales Posonienses*, *Articuli juris tavernicalis*), továbbá Bél Mátyás német nyelvű könyve: *Der ungarische Sprach Meister* (1729). Annyi bizonyos, hogy ha a pozsonyi újság egyelőre nem talált közönségre, Royer egyéb kiadványai szükségleteket elégítettek ki s megfelelő népszerűsége is jutottak. Az üzem virágzását legjobban mutatja, hogy Royer 1728-ban megvette és a maga üzemébe olvasztotta Chastina Dániel puchói nyomdáját.

Huszonegy évi szívós és eredményes munkásság után 1736-ban meghalt Royer és üzemét özvegye örökölte. Ebben az időben a nyomda a Szentháromság-egyleti beszédekén kívül magyar könyveket is adott ki: halotti beszédek, imádságoskönyveket, naptárakat, prédikációkat, sőt egy aritmetikát is. Csak négy évig tartott ez az interregnum, mert 1740-ben Royerné is meghalt és az üzemet a Royer örökösök vették át. Royerné halála idején a leltár szerint 59 q betű, három könyvsajtó és 2000 forint értékű kiadvány volt a cég tulajdona. A Royer örökösök nevében Bauer Károly, az egyik Royer-lány férje vezette az üzemet nyolc évig, abban a szellemben, amelyet az alapító kijelölt számukra. Ebben az időben többnyire katolikus kiadványok, törvények, nyelvtanok és egyházi beszédek kerültek ki Royerék műhelyéből. A tulajdonképpeni örökös, Royer Ferenc, csak 1748-ban lett nagykorú és csak akkor vehette át a nyomdát. Kitűnő tanuló volt és a pálosok komáromi gimnáziumában mint a Szentháromság-egylet tagja 1742-ben ő mondta az ünnepi beszédet, amely a Royer-nyomda kiadványaként meg is jelent.

Sajnos, Royer Ferencben nem volt meg apjának szívóssága, komolysága és céltudatos akarata. Hamarosan könnyelmű életre adta magát, úgy, hogy nyomdáját és kiadóüzemét elvitték az adósságok. Szerencsére a nyomdát kitűnő szakember vette meg, Landerer János Mihály budai nyomdatulajdonos. Royer Ferenc a 11.000 forintos vételárnak megmaradt összegéből három érseki székhelyen, Egerben, Esztergomban és Kalocsán próbálkozott nyomdaalapítással, mindenütt sikertelenül, később mint vándor nyomdász tengette életét, míg végre kénytelen volt beállni segédnek Landerer Katalin budai nyomdájába. Landerer János Mihály még egyszer megpróbált segíteni szerencsétlen kartársán és 2260 ft-os kölcsönt adott neki, hogy önállósítsa magát. Royer Ferenc ezen a pénzen 1773-ban Pesten nyomdát alapított, de próbálkozása ezúttal sem járt sikerrel; kilenc évig küzdött, hogy visszaszerezze apja tekintélyét és szerencsáját, azonban éppen jellemén múlt, hogy ez nem sikerülhetett: 1782-ben ez a pesti nyomda is Landerer János Mihály tulajdonába jutott, Royer Ferenc pedig kivándorolt Grácba. Innen kezdve elveszítjük nyomát és sorsa nem is érdekel tovább bennünket. A mi szempontunkból csak az a fontos, hogy a Royer-nyomda olyan ember kezébe került, aki komolyan vette hivatását és céltudatos munkájával és páratlan szorgalmával több mint száz évig működő és virágzó nyomdát és nyomdászdynasztiát alapított.

A Landerer-dinasztia

A Landerer-dinasztia alapítója, Landerer János Sebestyén, ugyancsak a Magyarországra induló német telepesekkel került hazánkba, valamivel későbbben mint Royer. Landerer János Sebestyén csak Budán állt meg és ott hamarosan nyomdát alapított. Azóta, hogy Mátyás király idejében Karai prépost támogatásával Hess András megalapította az első budai nyomdát, körülbelül 250 év telt el és a hamarosan megszűnt Hess-féle nyomda után tulajdonképpen Landerer volt az első könyvnyomtató; ennél fogva az az újkori magyar könyvnyomdászat megalapítása az ő nevéhez fűződik. Landerer János Sebestyén nem sokáig élvezhette új otthonát és nyomdája gyarapodását, mert már 1726-ban meghalt. Fia, Landerer János Mihály, alig volt két éves ebben az időben és ennél fogva anyja volt kénytelen gondoskodni a nyomda üzemének fenntartásáról. Az anya családi gondjai miatt nem foglalkozhatott a nyomdával és úgy oldotta meg a kérdést, hogy hamarosan férjhez ment Nottenstein János György nyomdászhoz, akit megbízott az üzem vezetésével. Nottenstein becsületes ember volt, a konzervatív és céltudatos üzletvezetésével megszilárdította azokat a hagyományokat, amelyek Landerer János Sebestyén elvein alapultak és mindvégig irányadók voltak a Landerer-dinasztia működésében. Mozgékony és ötletes ember léteire igyekezett megfelelő módon körülbástyázni magát: kizárólagos szabadalmat szerzett német ABC-s könyvek és katekizmusok kiadására, úgyhogy egész Magyarországon csak az ő nyomdájának volt szabad ilyen könyveket kiadni. A hírlapkiadással is megpróbálkozott és a régen megszűnt „Nova Posoniensia” mintájára megindította az első magyarországi német hírlapot, az „Ofnerischer Mercurius”-t. De az említett könyveken kívül egyéb kiadványaival is sikerült olvasóközönséget hódítani; 1733-ban már annyi a kiadványa, hogy katalógust ad ki; a katalógus szerint népszerű kiadványai voltak: Balassa Bálint és Rimay János istenes énekei, Gyöngyösi István költői művei, Ilosvai Selymes Péter: Toldija, széphistóriák, (Argirus, Apollonius, Trója stb.) és a rendkívül népszerű Salamon és Markalf példabeszédei c. népkönyv. Sajnos, ez az erélyes, világosfejű és leleményes kiadó csak rövid ideig vezethette a Landerer-nyomdát, mert már 1737-ben meghalt. Özvegye most már maga vette kezébe az üzem vezetését és szerencséje volt, hogy Nottenstein oly szilárdan megalapozta és elindította a nyomdát és a kiadóüzemet; az özvegy kezén még tovább gyarapodott, jövedelme fokozódott, úgyhogy midőn az özvegy 1752-ben meghalt, tekintélyes vagyont és virágzó üzletet hagyott fiaira.

Idősebb fia, Landerer Lipót Ferenc vette át a nyomda vezetését és munkásságát Gyöngyösi István: Csalárd Cupidójának kiadásával kezdte. Fiatalabbik fia, Landerer János Mihály, örökségéből megvette Royer Ferenc üzletét, ugyanekkor kihallgatáson jelent meg Mária Teréziánál és tőle megkapta a szabadalmat a maga, valamint utódai számára.

A budai Landerer-nyomda ezentúl kevésbbé érdekel bennünket. Csupán a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy Landerer Lipót Ferenc halála után özvegye, Landerer Katalin vette át a nyomdát, és midőn 1802-ben meghalt, leánya Landerer Emma örökölte és vezette 1833-ig. Ekkor a nyomda a Gyurián és Bagó-cég birtokába került, 1847-től fogva pedig Bagó Márton kizárólagos tulajdona lett.

A budai nyomda jelentősége meglehetősen megcsappant abban a pillanatban, amint a 25 éves Landerer János Mihály 1750-ben megalapította pesti nyomdáját. Landerer János Mihály apja üzletében tanulta a nyomdász mesterséget, az üzemvezetést és a kiadói üzletet, és a szaktudáson kívül igen értelmes, önálló, erélyes és ügyes üzletember is volt és ennek a tulajdonságainak köszönhetette, hogy az üzem nemcsak felvirágzott kezében, hanem hatalmas és máig is virágzó vállalatok őse lett. Landerer János Mihály elsősorban annak köszönhetette páratlan szerencséjét, hogy nem ejtette el a Royer-nyomda hagyományait és nem ragaszkodott mere-

ven apja elveihez és a tőle örökölt szempontokhoz. Éles ésszel és kiváló üzleti ügyességgel összeegyeztette a Royer és Landerer hagyományokat: átvette és folytatta a törvények kiadását, tovább is kiadta a Szentháromság Egylet beszédeit, másfelől pedig a Landerer-Nottenstein hagyomány folytatásaképpen továbbra is kiadott iskolakönyveket és naptárakat és igyekezett minél több és minél kiválóbb magyar szerző műveit kiadni. Mind a két cég hagyományai egyesültek a hírlapkiadásban és ezt a hagyományt követte Landerer János Mihály, midőn 1764-ben megindította a Pressburger Zeitungot, amely Karl Theophil Windisch szerkesztésében hetenkint kétszer, szerdán és pénteken jelent meg. A lap külseje és szelleme éppen olyan volt, mint a régi „Nova Posoniensia”, amely különben is több mint száz évig minden magyarországi hírlapnak mintája volt. Érdekes megemlítenünk, hogy a Pressburger Zeitung még ma is él; a lap 174 évfolyama mutatja Landerer János Mihály kezdeményezésének életrevalóságát. A Pressburger Zeitung volt Európában az első lap, amely hirdetésekkel közölt. Bár csak igen lassan sikerült népszerűsége vergődnie, hiszen még 22 év múlva is csak 119 előfizetője volt, mégis rendkívül fontos szerepet töltött be, részben a közvélemény alakítása terén, részben pedig a Landerer-nyomda kiadványainak népszerűsítésében. Landerer nem utolsó sorban éppen a lapnak köszönheti kiadói sikereit. A könyvkiadás története mutatja, hogy a kiadónak mindig óriási támogatás, ha lap is áll rendelkezésére, amelyben kiadványait ismertetheti és hirdetheti.

Landerer János Mihály nem csupán kitűnő üzleti érzékkel vezette vállalatát, hanem kíméletlenül részt vett az akkori nyomdák és kiadók versenyében is. Ismételten megbüntették szabaddalmi kihágásért, mert bátran nyomtatott tankönyveket, naptárakat, holott egyikre sem volt szabadalma. Egy ízben 1400 katekizmust és 400 ABC-es könyvet koboztak el tőle és ismételten megbírságozták. Egyébként kiadványainak jegyzékéből úgy látszik, hogy nem volt szűksége erre az erőszakos versenyre; kiadványai tartalmilag érdekesek, újak, az újjászülető magyar irodalom mesterművei és népszerűségben minden más kiadvánnyal vetekednek. Köztük szerepel: Mészáros Ignác Kártigám-ja, Barczafalvi Szabó Dávid Szigvart-ja, Bessenyei György vallásos munkái és főképpen Dugonics András regényei: Trója veszedelme, Etelka, Arany perecek, Gyapjas vitézek. Kiadta Faludy Ferenc és Balassa Bálint műveit, a külföldiek közül pedig Voltaire és Lessing egy-egy munkáját magyar fordításban.

Az üzlet virágzásának döntő bizonyítéka, hogy kénytelen volt hamarosan bővíteni üzemét: sikerült olcsón megvásárolnia a jezsuiták kassai nyomdáját; itt is mintegy 136 munkát adott ki, köztük 55 magyart. Magyar kiadványai közt nevezetesebbek Kazinczy Ferenc fiatalkori munkái: Magyarország geográfikája, Az amerikai Podocz és Kazimir, Gessner Idilljei, továbbá az Orpheus c. folyóirat; ugyancsak itt adta ki Batsányi János: Magyar Museum c. folyóiratát, valamint Baróti Szabó Dávid műveit; végül itt adta ki 22 éven át a Havi és Heti Új Kalendáriumot.

1784-ben még jobban kifejlesztette üzemét: megvette Royer Ferenc pesti nyomdáját s ezzel néhány jó kiadvány is birtokába került, köztük Dugonics András Ulysses-e. Így tehát ebben az időpontban a pozsonyi főüzlet mellett most már Kassán és Pesten fióküzlete volt, szóval három nyomdája és három könyvkereskedése. Ez a három üzlet annyi papírost fogyasztott, hogy Landerer János Mihály kénytelen volt Ó-Turán papírgyárat vásárolni; ezentúl ez a gyár fedezte nyomdájának papírosszükségletét.

Midőn II. József a műveltség terjesztés körül szerzett érdemei elismerésül „fűskuti” előnévvel a magyar nemességet adományozta neki, már budai patrícius volt, és oly vagyonos ember, hogy a nemességhez felajánlott bánáti birtok, Fűskut árát, 42.000 forintot, készpénzben lefizette. 70 éves korában halt meg 1794-ben.

Vállalatait fia, Landerer Mihály örökölte, aki egyébként 1783 óta már önálló tulajdonosa volt a pesti Landerer-nyomdának. Most, mikor a másik két vállalat is vezetése alá került, helyes

üzleti érzékkel azonnal látta, hogy korlátoznia kellene a vállalatok nagy terjedelmét, mert csak így fejlesztheti munkaképességüket. A kassai üzletet 1798-ban eladta unokatestvérének, Landerer Ferencnek, és az így felszabadult energiáját másik két nyomdájának fejlesztésére fordíthatta. Pozsonyi nyomdájában nyolc könyvsajtója dolgozott; nyomdáiban csak saját gyártmányú ó-turai papirost használt. Különös gondot fordított kiadványai terjesztésére: ügynökei minden vásáron ott voltak és ponyvasátrakban árulták kiadványait, amelyeket egyébként részletes katalógusa is ajánlott. Ez a katalógus (1798) nem csupán a könyvek címeit és árát közölte, hanem röviden ismertette is a felsorolt munkákat. Népszerű kiadványai voltak: Gyöngyösi és Dugonics munkái, Páriz-Pápai Nagy szótára – amelynek kiadását a nagyszebeni Hochmeister Mártontól vette át –, folytatta az országgyűlési napló, törvények és iratok kiadását és megkezdte a vármegyei iratok, városi és vármegyei hivatalos nyomtatványok kiadását is. Mindössze 13 évig vezette vállalatait: 1809-ben halt meg, valószínűleg a Napóleon elleni nemesi felkelésben szerzett betegsége következtében. Halála előtt kiadott katalógusa 88 lapra terjed; ez a terjedelem maga fogalmat ad nagyarányú kiadói tevékenységéről.

Ebben az időpontban, a XVIII. és XIX. század mesgyéjén a Landerer-dinasztiának 11 tagja vezetett nyomdát, valamennyi művelt, tanult, erélyes és céltudatos ember volt, és mind elmúlhatatlan érdemeket szerzett a magyar könyvkiadás történetében. Közülök talán legkevésbé méltatták eddig Landerer Katalin tevékenységét. Nyomdája 1770-ben 49-féle betűtípussal dolgozott s tudott nyomtatni a magyaron és németen kívül latin, francia és görög szövegeket is. Viszont fia és nyomdájának művezetője, ifj. Landerer Mihály egyike a magyar nyomdatörténet regényes alakjainak: ez a szerencsétlen és magára-hagyatott fiatalember, akit apja kifelejtett a végrendeletéből és aki katonás természetű anyjától igen sokat szenvedett, ebben az érzelmi elhagyatottságában belekeveredett a Martinovics-féle összeesküvésbe; éjjel, a nyomda pincéjében az egyik rejtett könyvsajtón kinyomatta Martinovics két forradalmi kátéját és ezért 1795-ben halálra ítélték. Királyi kegyelem révén 10 évi súlyos börtönre változtatták a büntetését, amelyet ki is töltött Kufstein és Spielberg börtöneiben. Tíz év múltán mint munkaképtelen nyomorék került vissza és szenvedéseitől szerencsére hamarosan megszabadította a halál.

Abban az időben, mikor a Landerer-dinasztia így virágzott, az országban már ötven nyomda működött, közülök öt éppen Pozsonyban. Landerer Mihály, a dinasztia ekkori feje, győzte a versenyt. Legkevésbé bírta az iramot az egyetemi nyomdával, amely úgyszólván kisajátította a tudományos művek és tankönyvek kiadását; azonban mindvégig első maradt Landerer a szépirodalmi könyvek kiadása terén. Ez annyit jelentett, hogy az olvasóközönség megteremtésében, ízlésének kielégítésében és irányításában rendkívül fontos szerepe volt. Ezt a hatalmas kultúrmunkát nem egyedül végezte, a többi nyomda is vetélkedett vele ebben, különösen a Trattner-Károlyi-nyomda, amelyet azonban Landerer hamarosan maga mögött hagyott. Azok a nyomdák, amelyek főképpen számba jöhettek ebben az időben Pesten, a következők voltak: A Trattner-Károlyi-féle nyomda, amelyet 1782-ben alapított Trattner Mátyás; ennek betüöntője és könyvkiadó üzlete is volt. 1827-ben Károlyi István és felesége, Trattner Mária vette át az üzletet Trattner János Tamástól és innen kezdve a nyomda a kettős nevet viselte. A Landerer-féle nyomda mellett ez volt a legtekintélyesebb és mellettük már csak Beimel József nyomdája volt jelentékenyebb. Könyomdája volt Schmidt Jánosnak, Trentsenszky Józsefnek; újabb engedélyek kiadását a városi tanács annyira megszorította, hogy például Landerereknek sohasem sikerült könyomdai kiváltságlevelet szerezniök. Jellemző azonban, hogy minden nyomdának és könyvkereskedőnek királyi kiváltságlevelet kellett szereznie. Az újabb rendeletek a kiváltságlevelek megszerzését egyre megnehezítették, a régi vállalatokat is új kiváltságlevelek szerzésére kényszerítették, s így történt, hogy az ősi Landerer-nyomdának csak 1845-ben sikerült megszereznie végleges kiváltság-levelét.

A kadét

Landerer Mihály halálakor fia, Landerer Lajos még csak 9 éves volt. Kiskorúsága idején Blöszl József vezette a vállalatot. Blöszl becsületes ember volt, értette is a nyomdászat és a könyvkiadás mesterségét, de oly aggodalmas gonddal vigyázott gazdája vállalatára, hogy semmi új és kockázatos vállalkozásba nem mert belefogni. Bátortalanul és kicsinyes óvatossággal vezette az üzletet és ennek az eljárásnak az lett a következménye, hogy a Trattner-nyomda hamarosan föléjük kerekedett a Landerer-vállalatoknak és ami még ennél is fájdalmasabb, 1812-ben kicsúszott Landererék kezéből a Pressburger Zeitung, amelynek pedig ekkor már több mint 1000 előfizetője volt. Blöszl mindössze arra szorítkozott, hogy újra kiadta a keresett kiadványokat, új írók műveit alig vállalta, s leginkább rendelésekből élt. 1817-ből maradt reánk egy kimutatás, amely szerint a pozsonyi Landerer-nyomdának ebben az időben 8 sajtója volt, 1 művezetője, 2 szedője, 3 nyomtatója, 1 könyvrakója, évi papírszükséglete pedig 100 bál tett. A pesti Landerer-nyomdában ekkor 3 sajtó dolgozott és egy ügyvivő, 2 szedő, 1 nyomtató; a papírszükséglet évi 50 bál volt. Viszont ugyanebben az időben Trattner János Tamás 10 sajtója évi 650 bál papirost használt el s 1 művezetőt, 23 szedőt és 20 nyomtatót foglalkoztatott.

Az a könyvraktár, amelyből Blöszl a kiadói üzemet fenntartotta, eléggé tekintélyes: címjegyzékében ezidőtájt 456 mű szerepel, köztük 225 magyar. Ez volt az üzem helyzete, miközben Landerer Lajos elvégezte tanulmányait, a filozófiát is és utána a katonai pályára lépett. Csinos, vidám, életrevaló, jókedvű fiatalember volt, meglehetősen mulatós életet élt és így történt, hogy dinamikus egyénisége a katonai pályán kereste az érvényesülést. Egy magyar gyalogezredben szolgált s elnyerte a kadéti rangot. Az akkori katonatisztek könnyű és derűs életét élte, bár a családi hagyomány azt tartja, hogy katonáskodása alatt is folytatott elméleti nyomdai tanulmányokat is. Ez nem valószínű, de nem is lehetetlen. Oly színes, sokoldalú, lendületes egyéniség, oly értelmes, világosfejű és tanulékony ember, hogy más foglalkozás közben is szerezhetett alkalmilag nyomdászti ismereteket. Bizonyos csak annyi, hogy mikor 1824-ben nagykorú lett és átvette a vállalat vezetését, tele volt tervekkel és ötletekkel és lázas munkássága nyomán egyszerre nem is sejtett arányokban lendült fel vállalata.

Egyik első és legfontosabb újítása az volt, hogy a pozsonyi nyomdából 7 könyvsajtót Pestre hozatott és csak kettőt hagyott meg Pozsonyban s utóbb ezt a pozsonyi nyomdát el is adta. Azzal, hogy a pozsonyi gépeket Pestre hozatta, rendkívüli éleslátásról és üzleti érzékről tett tanúságot: megérezte, hogy hamarosan Pest lesz az irodalmi élet középpontja és ennél fogva itt van jövője igazán a nagy nyomdának. Megtörtént természetesen, hogy országgyűlések idején a pozsonyi fiók nem győzte a munkát; ilyenkor néhány könyvsajtót hajón visszavitetett Pozsonyba, az országgyűlés végeztével pedig megint visszahozatta a gépeket Pestre. Természetesen most már ennek az egyetlen megmaradt nyomdának fejlesztésére fordította minden erejét és tehetségét, úgy hogy üzemvezetésének első éveit a lázas szervezkedés és rendezkedés tölti be.

Nyomdája előbb a Fő-téren működik, ahonnan az új Vásártérre (Erzsébet-tér), azután az Aranyvarró-utcába, végül a Hatvani-utcába (Kossuth Lajos-utca) kerül, ott is marad, szemben a Nemzeti Kaszinóval, a mai Kossuth Lajos-utca és Szép-utca sarkán máig is álló palotában. De nemcsak szervez, hanem tanul is: ismételten jár külföldön, Bécsben megtanulja a könyvnyomást, Németországban és Hollandiában a színes nyomás különféle fajait, Londonban látja a vassajtót, a gőzzel hajtott gyorssajtót s ezek a csodák csak fűtik munkakedvét és alkotásvágyát és nagy tervekkel érkezik haza.

Sajnos, itthon ezek a tervek lépten-nyomon akadályokba ütköznek; nem kapott engedélyt könyomdára, nem kapott engedélyt lapalapításra és csupán a színnyomást sikerült meghonosítania. Külön nyomdai osztályt szervezett erre a célra és kifogástalan technikai eljárásaival (congrève, guilloche és iris) rendkívül megkedveltette színes nyomtatványait: a címkéket, hirdetőcédulákat, színes csomagolópapírosokat, tarka könyvborítékokat. Az ő nyomdája nyomta a Nemzeti Színház első, nemzetiszínű színlapját is.

Blöszl a maga gyáva óvatosságával meglehetősen elhanyagolta a könyvkiadást; ennek az irányzatnak a hatása még Landerer Lajos vezetése elején is meglátszik: a nyomda leginkább megrendelésre dolgozik. S bár egyes írók nála adják ki munkáikat, mint pl. Fáy András, a nyomdának nincs jelentékenyebb szerepe a magyar könyvkiadás terén. Legkelendőbb kiadványa a Közhasznú Honi Vezér című naptár, amely tudományos, irodalmi, gazdasági és statisztikai cikkek mellett országos cím- és lakásjegyzéket is tartalmazott. Landerer azonban nem azért helyezte át főüzletét Pestre, hogy elhanyagolja a könyvkiadást, hanem miután színnyomdája anyagilag kellőképpen megalapozta vállalatát, hozzáláthatott a modern könyvkiadás megszervezéséhez. Ezen a ponton meglehetősen könnyű volt a helyzete, mert csak vissza kellett nyúlnia Landerer Mihály munkásságához és folytatni a munkát ott, ahol apja 1809-ben abbahagyta.

A nyomda napjai egyhangúan folytak, sem a nyomdai üzlet, sem a könyvkiadás terén nem akadt feljegyzésre méltó nevezetesebb esemény, de a jelek arra mutatnak, hogy Landerer feltűnés nélkül és csendben, de annál szívósabban dolgozott nyomdája fejlesztésén. Egyelőre a színnyomás volt legbiztosabb alapja a nyomda fellendülésének, de hamarosan más tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy Landerernek sikerüljön magához ragadnia a vezető szerepet. Szorgalmas és céltudatos munkásságán kívül nagy része volt ebben lendületes és dinamikus egyéniségének. Landerer nem csupán nyomdatulajdonos és kiadó volt, hanem gavallér úriember is. A legjobb társaságokban forgott, híres volt nagy multságairól és az akkori Pest társadalmi életében hetyke, legényes, kedves, mindig jókedvű fiatal embernek ismerték. Az akkori Pest ébredező és megelevenedő társaséletének tipikus alakja volt a messze földet járt művelt, kedves és csinos nyomdatulajdonos, aki sohasem fogyott ki a fantasztikus tervekből és aki folytonos nyugtalanságával, pezsgő élet- és munkakedvével mindig megőrzött magában valamit az egykori kadétból. Ez a kadét robbant ki belőle akkor is, mikor a nagy pesti árvízben polgártársai segítségére sietett. 1838-ban, éppen most száz éve, tört rá a fejlődő városra a pusztító áradat és Landerer pillanatig sem gondolkozott: bár nyomdáját is pusztulás fenyegette, azonnal csónakra ült, egymásután mentette meg a szorongatott embereket és ezekről, valamint általában az ínségekről gavallérosan gondoskodott. Mikor a város felocsúdott a pusztulás borzalmaiból, első dolga volt megjutalmazni az árvízi hajósokat, akik bátorságukkal és önfeláldozásukkal lelket öntöttek embertársaikba és az emberéletek százait mentették meg. Ezek között Landerert is kitüntette Pest város tanácsa, midőn 1838 június 18-án polgárjoggal ruházta fel.

Mint minden nagy katasztrófa után, az árvíz után is lázas tevékenység kezdődött Pesten. Landerer is azonnal kijavíttatta nyomdájában az árvíz-okozta károkat és máris hozzáfogott tervei megvalósításához. Vállalkozó szelleme elsősorban a lapkiadás felé fordult: Pester Kurir címen politikai, gazdasági és irodalmi irányú lapot akart alapítani. Érdekes és a korra, valamint egyéniségére rendkívül jellemző az a felségfolyamodvány, amelyet e tárgyban beadott. Hivatkozott arra, hogy Budán és Pozsonyban három magyar és két német hírlap jelenik meg, de ezek nem elegendők a közönség szükségletének kielégítésére; hivatkozott a Pressburger Zeitungra, amelyet nagyatyja alapított és amelynek tulajdonjogát kiskorúsága alatt nem a saját hibájából veszítette el; hivatkozott arra, hogy pesti nyomdája fölszerelés tekintetében a külföldi nyomdákkal is kiállja a versenyt; hivatkozott atyja érdemeire a nemesi felkelésben, valamint a maga önzetlen tevékenységére az árvíz idején. A városi tanács, a versenytársak

meghallgatása után, nem javasolta az engedély megadását, úgyhogy Landerernek ez a terve kudarcot vallott. Megpróbálkozott magyar lapalapítással is: 1840-ben helytartótanácsi engedéllyel átvette Munkácsy János „Sürgöny” című politikai lapjának kiadói jogát és a lapot Pesti Ujság címen akarta folytatni. Ebből a tervből született meg a Pesti Hírlap, amelynek megindítása már Landerer és Heckenast együttműködésének idejére esik.

Wigand, a rebellis

Ezen a ponton a múltak ködéből a nagy regénynek újabb szereplője bontakozik ki: Wigand Ottó, a híres göttingeni könyvkereskedő-család egyik tagja. Nyugtalan vér hajtotta ezt a familiát is: egyik tagja, Wigand Frigyes Károly, Pozsonyban alapított könyvkereskedést, maga Wigand Ottó a napóleoni háborúk idején a sorozás elől szökött meg szülővárosából és egyelőre Pozsonyban telepedett meg. Eleinte bátyja üzletében dolgozott; mint vándor könyv-árus, könyvekkel megrakott szekéren városról városra, kastélyról kastélyra járt és így egyik őse volt a modern könyvkereskedelem nélkülözhetetlen képviselőjének, az ügynöknek. Wigand Ottó, a nyugtalan ember, körútján Kassára került. Kassa akkoriban Kazinczy Ferenc irodalmi körének gócpontja volt s fejlődő városiasságával, művelt polgárságával egyik legfontosabb indítója és támogatója az új magyar irodalomnak. Kassa megtetszett Wigandnak, egyre-másra halogatta elutazását, majd végképpen le is mondott róla, mikor beleszeretett a kassai evangélikus lelkész, Heckenast Mihály leányába. Megtelepedett tehát Kassán és 1816-ban, 21 éves korában megnyitotta könyvkereskedését, amely jellegénél fogva Magyarországon akkor egészen újfajta volt. Ebben az időben a könyvkereskedő rendszerint egyúttal nyomdász vagy könyvkötő, vagy papírkereskedő, vagy esetleg szatócs is volt; Wigand minden mellékes üzletet kiküszöbölt s így ő volt az első, aki csupán könyvkereskedő és könyvkiadó volt.

Kassa városának bizonyára nevezetessége volt ez a könyvesbolt, amelynek napról napra vendégei voltak az akkor éledező magyar irodalom kiváló képviselői: Kazinczy Ferenc, Baróti Szabó Dávid és mások. Ezeknek a buzdítására kezdett magyar irodalmi műveket kiadni; így jelent meg nála Döbrentey Gábor: Külföldi játékszíne, Molière Fösvénye, Milton Elveszett paradicsoma. Természetesen német könyveket is adott ki, különösen a kassai evangélikus iskola tankönyveit és kiadói üzletének ezt az ágát még nagyobb buzgalommal művelte azóta, mióta feleségül vette az evangélikus lelkész leányát.

De Wigand nem csupán nyugtalan vérű és pacifista hajlamú ember volt, hanem a francia forradalom eszméi, a felvilágosodás jelszavai is mélyen megragadták s nem csupán elméletben vallotta a haladó eszméket, hanem a gyakorlatban is igyekezett mindent megtenni az új eszmék érdekében. Olyan típus volt, mint az a szerencsétlen ifj. Landerer Mihály, aki a Martinovics-féle összeesküvés áldozata lett. Wigand gyűlölte a cenzúrát s minden módon igyekezett túltenni rajta; a tiltott külföldi lapokat úgy csempészte be, hogy könyveket csomagoltatott beléjük. Egy ízben a rendőrség leleplezte, de egyelőre sikerült félig-meddig tisztáznia magát, azonban máris érezte, hogy a folytonos rendőri megfigyelés megbénítja munkaerejét. Elhatározta tehát, hogy Pestre költözik. Tízévi kassai tartózkodás után átadta üzletét öccsének, Wigand Györgynek s maga újra nekivágott a világnak. Bizonyos volt, hogy addig nem nyugszik, amíg újból nem szerez könyvkereskedést, amelyben kiélheti magát és áldozhat egyetlen szenvedélyének, a könyvkiadásnak.

Pesten azonban a könyvkereskedők a legridegebb ellenállással fogadták. Ebben az időben a pesti tanács jelentése szerint a következő könyvkereskedők működtek a városban: Eggenberger József könyvkereskedése 1780 óta, Hartleben Konrád Adolf 1803 óta; özv. Kilián Györgyné, aki férje halála után előbb Kilián Ádám társaságában, majd pedig ennek halála után 1809 óta egyedül vezette az üzletet; Leyrer József 1797-ben vette meg a csődbe jutott Meisner Ferenc könyvkereskedői jogát; 1832 óta könyvkereskedése volt ifj. Kilián Györgynek, 1843 óta Müller Józsefnek s végül 1845-ben engedélyt kapott csak régi könyvek árusítására Ivanics Zsigmond. Igazuk volt a könyvkereskedőknek, mikor azt mondták, hogy ők is el tudják látni a város könyvszükségletét, s könnyen érthető, hogy minden eszközzel megakadályozták

Wigand üzletalapítását. Hivatkoztak arra, hogy rövid idő alatt hat könyvkereskedés ment tönkre s ez a tény erősen megrendítette a könyvkereskedők hitelét. A tönkrement Lindauer-féle könyvkereskedés jogát előbb Institoris Gábor és Károly vette meg, majd mikor ezek is csődbe kerültek, 1822-ben Szubuly György szerezte meg a jogot. Wigand, miután a városi tanács ismételen elutasította kérelmét, most úgy próbálkozott, hogy megvette előbb a csődbe jutott Kiss-féle könyvkereskedés jogát, majd mikor ezen a módon sem boldogult, Szubuly György könyvkereskedői jogát vette meg 1827-ben 6000 forintért. Wigand Ottó ekkor 32 éves volt és az így szerzett joggal s a tanács engedélyével megnyitotta Pesten, a Váci-utcában, a Régi-pósta utca mellett, könyvkereskedését. Ezt az üzletet ugyanolyan elvek szerint vezette, mint kassai könyvesboltját és kiadvállalatát. Mindenekelőtt megindította a „Sas” című folyóiratot, majd kiadta Kisfaludy Sándor első négy kötetét, remekművek magyar fordításait, így Shakespeare: Macbeth-jét, Walter Scott regényeit, Lafontaine, Kotzebue műveit és ugyanekkor magyar írókat is német nyelven, Himfy Szerelmeit, Széchenyi munkáit. Legnevezetesebb kiadványa a Közhasznú Esméreték Tára című teljes magyar lexikon volt 12 kötetben. A lexikon körül megindult háború, a híres Konversationslexikon-per felkavarta az akkori irodalmi életet, rendkívül kínos helyzetbe hozta Döbrentey Gábort, a lexikon szerkesztőjét, aki sehogysem tudta kivédeni Bajza József kíméletlen és jogos támadását. Wigand üzlete állta a vihart, de keservesen vérzett benne: mintegy 15.000 forintot veszített ezen a kiadványán.

Nemcsak az irodalmi életben, hanem a művelt társaságban is sokat foglalkoztak Wigand Ottó könyvesboltjával, kiadói munkásságával és személyével. Érdekes ember volt, harcos és haladó szellemű, maga is forgatta a tollat s általában a 100 év előtti könyvkereskedőnek ahhoz a típusához tartozott, amely nem csupán üzletnek tekintette foglalkozását, hanem szellemi, erkölcsi és politikai állásfoglalásnak és hitvallásnak is.

S itt bukkant ki Wigandból a regényhős, akit bizonyos tekintetben drámai hősnek is nevezhetnénk. Egyénisége, munkássága, szenvedélye mintegy visszfényre a kor lángoló romantikájának. Ez a romantika egyébként a kor nyugtalanabb szellemeinek tipikus betegsége, vagy ha úgy tetszik, magatartása. Csupa romantika Landerer Lajos, valóságos romantikus hős e kor egyik legérdekesebb pesti könyvkereskedője, Leyrer József, és romantikus a maga politikai hajthatatlanságában és konspirációs szenvedélyében Wigand Ottó. Könyvesboltja nemcsak a legszebb pesti könyvkereskedés volt, hanem valósággal dísz és büszkesége a Váci-utcának. Hat egymásba nyíló szoba alkotta a könyvkereskedést, – vajjon van-e ma ehhez fogható könyvesbolt – de a be nem avatott látogató a hatodik szobát nem láthatta, mert annak ajtaja sűrűn megrakott könyvespolc volt. Mögötte volt a hatodik, a titkos külön szoba, amelyről a könyvesbolt barátai, az írók, a politikusok és a többi nyugtalan szellemek mind tudtak, csak a rendőrség nem tudott semmit. Mint a romantikus kor regényeiben, itt is csak meg kellett nyomni egy rejtett gombot, mire a könyvespolc nesztelenül elmozdult helyéről, s mikor a konspirátor besurrant a nyíláson, megint bezárult mögötte. Odabent a beavatottak zavartalanul követhették el a legsúlyosabb felségárulások és államellenes értelmi bűncselekményeket: olvashatták a birodalomból kitiltott és fantasztikus ügyességgel becsempésztett francia, német és lengyel újságokat, továbbá az elkobzott vagy nemsokára bizonyosan elkobzandó könyveket.

De Wigand nem érte be ezzel a passzív forradalmárkodással. Csodálnunk kell vakmerőségét, amellyel valósággal kihívta a rendőrség gyanúját. A titkos szobát ugyan sohasem fedezték fel, azonban a rendőrség névtelen feljelentést kapott, amelyben valaki elárulta, hogy Wigand Lipcsében hamis impresszummal (Bukarest, 1833) kinyomatta, ívenként az országba csempészte és terjesztette báró Wesselényi Miklós Balítéletek című munkáját, amelynek kinyomtatását és terjesztését a helytartótanács és maga a nádor is megtiltotta. Wigand érezte, hogy nem tud védekezni a vád ellen, s mikor értesült, hogy elfogató parancsot adtak ki ellene, még azon az éjszakán átadta üzletét a 22 éves Heckenast Gusztávnak, maga pedig azonnal meg-

szökött és Lipcsében telepedett le. Lipcsében a ma is virágzó Wigand-féle könyvkereskedést alapította; mindig Magyarország barátja maradt, a szabadságharc után szívesen látta a kint bujdosó magyarokat, gyűlölte Ausztriát és mintegy hatvan röpiratot adott ki az osztrák zsarnokság ellen, úgyhogy az osztrák kormánya lipcsei Wigand-nyomda minden kiadványát kitiltotta.

Heckenast Gusztáv – aki ebben az időben már öt éve segédje volt Wigandnak és a sebtiben kiállított családi adásvételi szerződéssel birtokába jutott Wigand üzletének – tulajdonképpen sógora volt Wigandnak, aki az ő nénjét vette el. Heckenast Gusztáv, a fiatal, nemrégiben felszabadult könyvkereskedő, már a kassai paplaktól magával hozta a könyv és az irodalom szeretetét, sógora üzletében pedig megtanulta a modern kiadói és könyvkereskedői üzletvitel módszerét és alapelveit. Hatalmas vállalat jutott birtokába, a könyvkereskedés, a cég 66 kiadványa és elismert neve. Egyelőre semmit sem fizetett Wigandnak, sőt valószínűleg pénzt is kapott tőle; azonban nemsokára megküldte neki a kialkudott vételárat, 12.500 forintot. Ez az aránylag csekély összeg hatalmas vagyonnak lett az alapja.

Az üzlet egyelőre Wigand Ottó nevét viselte, bár Wigand maga 1833. január 1-én körlevélben közölte üzletfeleivel, hogy pesti üzletét eladta sógorának. A helytartótanács és a városi tanács valóságos tojás-táncot járt az üzletátruházás körül, de végre is, miután sikerült bebizonyítani, hogy Heckenastnak semmi köze sincs Wigand államellenes üzelmeinek, a helytartótanács 1834-ben tudomásul vette az üzlet-átruházást és ezzel Heckenast Gusztáv 23 éves korában pesti könyvkereskedővé lett.

Az aranyember

Landerer Lajos és Wigand Ottó egyéniségében a kor romantikus lelke tükröződik; nyugtalan vérük hajtja őket, színes fantáziájuk ösztönzi értékes alkotásokra, a különcködések mellett. De nem szabad azt hinnünk, hogy a magyar könyv regényének minden szereplője ebből a fajtából való. A két előbbi regényhősnek tökéletes ellentéte Heckenast Gusztáv, a kassai pap fia. A másik kettő csupa szenvedély, lendület, pátosz, dinamika: Heckenast csupa nyugalom, józan-ság, megfontoltság, óvatosság. Mindent örökölt sógorától, csak a rebelliót nem. És ennek az egyensúlyos, megfontolt, tartózkodó és puritán egyéniségének köszönhetette, hogy izmosodó vállalatát nem nyelték el az idők viharai, hanem inkább egyre nagyobb arányúvá fejlődött, végül a legjelentékenyebb tényezője lett a magyar könyvkiadásnak.

Galsworthy hatalmas arányú regénye jut eszünkbe: Heckenast Gusztáv úgy bontakozik ki előttünk a múlt század harmincas éveinek gomolygó, alakuló társadalmából, mint az angol regényíró puritán és tiszta üzletemberei, vagy Thomas Mann Buddenbrooks-jának patríciusai, akiknek nyomán nemzedékek indulnak s akiknek tisztos és értékes hagyományára nemzedékek építenek.

Heckenast a nyugodt, komoly és céltudatos üzletvezetés művésze volt. Kétségtelenül benne is voltak ötletek, volt kezdeményező készség, volt lendület, de mindennek felett a módszeres haladás híve volt és nem szenvedéllyel, hanem higgadt megfontolással kezdeményezte és intézte a dolgokat. A magyar könyvkereskedelem és könyvkiadás abban az időben még meglehetősen szűz terület volt, rengeteg alkalom kínálkozott a kezdeményezésre; úgyszólván a semmiből roppant lendülettel támadt életre a magyar irodalom, az írók ontották a kéziratokat, hiszen minden felfedezetlen volt, úgyszólván minden műfaj műveletlen s az európai méretű szellemek mohón vetették rá magukat az irodalom, a költészet és a tudomány frissen felfedezett, érintetlen aranymezőire. A sorozatos pesti könyvkereskedő-csődök azt mutatják, hogy akkori könyvkereskedőink tekintélyes része nem értette meg a kor szavát: legfeljebb Eggenberger, Hartleben és Kilián foglalkozik kiadással is, a többiek a régi utakat tapossák, járják a vásárokat és árulják a naptárirodalom s a ponyva termékeit; javarészüik alig tud boldogulni a kevés magyar kiadó értékesebb kiadványaival. Nyilvánvaló, hogy a könyvkiadás és a könyvkereskedelem szellemi és anyagi lehetőségei nagyjában kihasználatlanok voltak és csupán nagyobb stílusú könyvkereskedőre és könyvkiadóra volt szükség, hogy felszedje az erkölcsi és anyagi sikert, amely egyelőre parlagon hevert ezen a területen.

Ez a stílus jött el Heckenast Gusztáv személyében. Heckenast nem állt összetett kézzel boltjában és nem várta a sültgalambot, mint kollégái, hanem fiatalságának egész energiájával nekifogott, hogy megteremtse az eredményes könyvkereskedelem és könyvkiadás legfőbb feltételét: az olvasóközönséget. Szinte emberfeletti feladatra vállalkozott: ki akarta mozdtítani a magyar gentryt és a nem nemes középosztályt a cigány, a bor, a kártya, a vadászat és általában a közömbösség és nemtörődömség kátyújából és ezt a tehetséges fajtát olyan szellemi élvezetekre akarta édesgetni, amelyek éppen akkoriban kezdtek hódítani. Mindenekelőtt behálózta az egész országot: minden jelentékenyebb városban megbízott egy-egy könyvkötőt vagy szatócsot üzleti érdekeinek képviselésével; ennek az volt a dolga, hogy vevőket és megrendelőket toborozzon, vagy jutalék fejében árusítsa a bizományba küldött könyveket. Heckenast volt az első modern antikvárius is; szüntelenül vásárolta a kiadók raktáron maradt készleteit és szervezete révén mind eladta. Az olvasóközönség megteremtésére irányuló fáradozásában kitűnő eszköznek bizonyult a havonta kétezer példányban megjelent Bibliographiai Értesítő, amelyben nemcsak a maga, hanem kartársai könyveit is ismertette. Ezt a tájékoztatót

ingyen osztotta szét s vele nemcsak a maga üzleti érdekeit szolgálta, hanem a tudományos könyvészetnek is úttörője lett.

Hogy Heckenast egyénisége mily élesen különbözött Landerer Lajosétól, azt semmi sem mutatja jobban, mint a nagy árvíz idején tanúsított magatartása. Landerer mindig ott volt a legveszélyesebb pontokon, megközelítette a háztetőket, ahol az embertömeg egymásba fonódva csüngött, ahol a házormokon egész családok előtt tátongott a biztos halál torka: ő nem ismert semmi akadályt, megmászta a dűledező falakat és az úszó háztetőkről mentette meg sorra az elsodortakat. Heckenast nem hőse, hanem áldozata volt az árvíznek. A Váci-utcai Koppelházat, amelyben könyvkereskedése volt, elöntötte az árvíz, a szép bolt majdnem teljesen tönkrement, javarészt elpusztultak a drága és pompás könyvek, de Kertbeny, a kor egyik szorgalmas írója mondja, hogy Heckenast még a szerencsétlenségben is megtalálta szerencséjét. A sérült könyveket a Városligetben ponyván árusította, rendkívül olcsó áron, ami pedig nem talált vevőre, de még mindig olvasható volt, abból kölcsönkönyvtárt alapított. Az Első Magyar Kölcsönző Könyvtár a helytartótanács engedélyével hamarosan megnyílt; Heckenast tartozott az engedély fejében a váci süketnéma intézetnek évi 150 forintot fizetni; a kölcsönkönyvtár tagsági díja 12 ezüst forint volt s lassankint Heckenast vállalatának egyik legvirágzóbb üzletága lett. De Heckenast igazában a kiadói üzlet kiterjesztésével alapította meg szerencséjét. Már Wigandtól megtanulta, hogy a könyvkiadás terén Magyarország még valószínűleg parlag terület és a magyar írók műveinek kiadásával nem csupán fontos nemzeti missziót lehet végezni, hanem tekintélyes anyagi eredményeket is lehet elérni. Mint a legkitűnőbb magyar írók kiadója áll előttünk hamarosan. Kiváló érdemeit az írók azzal ismerték el, hogy az 1839-ben megindított Budapesti Árvízkönyv közleményeit „baráti ajándéku” ajánlották fel. A kiadvány célja az volt, hogy az írók némileg kárpótolják Heckenastot az árvíz miatt szenvedett károkért. Báró Eötvös József vállalta a szerkesztést; Karthausi című regénye is itt az Árvízkönyvben jelent meg. Az Árvízkönyv első kötetében megtaláljuk Heckenast magyar kiadványainak első teljes jegyzékét, köztük Wigand magyar kiadványait is. Ebből a jegyzékből megállapíthatjuk, hogy Heckenast 1835-től kezdve foglalkozott alaposabban könyvkiadással. Kiadványai közt akkori irodalmunk legértékesebb alkotásai szerepelnek: Kisfaludy Károly (10 kötet), Jósika Miklós (8 kötet), Csokonai Vitéz Mihály, Faludy Ferenc, Berzsenyi Dániel, Garay János, Vajda Péter, Kölcsey Ferenc és mások művei szerepelnek jegyzékében. Az Árvízkönyvben ugyancsak a kor legjobb írói szerepelnek közleményeikkel: Vajda, Czuczor, Eötvös, Fáy, Garay, Jósika, Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Teleki László, Vörösmarty, Wesselényi és sokan mások.

Azonban Heckenast tevékenysége nem állt meg a szépirodalmi kiadványoknál, hanem a tudományos irodalommal és a lapkiadással is szívesen foglalkozott. Kiadta Fogarasi János német szótárát, Szalay László könyvét a büntető eljárásról, 1837-ben Themis címen jogtudományi folyóiratot indított. Ugyancsak kiadásában indult meg a máig is élő tekintélyes „Budapesti Szemle” című folyóirat. Kiadta továbbá Frankenburg Adolf szerkesztésében a Magyar Életképeket és a már említett Bibliográphiai Értesítőt, Erdélyi János Nemzeti Iparunk című munkáját és Eötvös József könyvét a fogházjavításról. Legszebb kiadványai közé tartoztak az évkönyvek: a német nyelvű Iris és a magyar nyelvű Emlény, amelyek angol zsebkönyvek mintájára készültek, angol metszetekkel és Barabás Miklós rajzaival. Állandóan foglalkoztatta Heckenastot a lapalapítás gondolata. 1839-ben Saphir Zsigmond pesti orvos szerkesztésében Pestper Tageblatt címen német nyelvű napilapot indított meg, amely hétfő kivételével minden nap megjelent és szépirodalmi, tudományos és művészeti tárgyú cikkeken kívül napi híreket is közölt, politikával azonban nem foglalkozott. Három évig zavartalanul megjelent a lap, azonban 1841-ben Heckenast összekülönbözött a szerkesztővel s hosszas harc és huzavona után végre csak úgy tudott megszabadulni tőle, hogy a lapot megszüntette.

Heckenast kiadványait nagyjából a Landerer-nyomdában nyomatta. Mikor kiadói vállalkozása egyre jobban szélesedett, egyre súlyosabban nehezedett rá az a tény, hogy nem volt nyomdája. Landerer nyomdája mellett más pesti nyomdákat is elhalmozott rendeléseivel, sőt nem egy kiadványát kénytelen volt Bécsben nyomtatni. A kiadványok egyöntetűsége szempontjából, de üzleti szempontból is előnyösebb lett volna, ha saját nyomdájában tudta volna nyomtatni kiadványait. Mivel nem volt reménye arra, hogy könyvnyomdai szabadalmat szerezhet, azt az ajánlatot tette a vállalkozó szellemű és nagy stílusban dolgozó Landerer Lajosnak, hogy társuljanak. Landerer maga is foglalkozott könyvkiadással, de mivel kiadványait, szervezet hiányában, nem tudta megfelelő módon értékesíteni, szívesen fogadta az ajánlatot, mert így egyrészt nyomdájának soha nem remélt fellendülést biztosíthatott, másrészt pedig kielégíthette régi vágyát: intenzívebben foglalkozhatott könyvkiadással, vagy legalább is részese lehetett egy nagyobb méretekben dolgozó könyvkiadóvállalatnak.

Nagyüzem 100 évvel ezelőtt

1841 január elseje nevezetes dátum a magyar nyomdászat és könyvkiadás történetében: ezen a napon kezdi meg működését Landerer és Heckenast egyesített üzeme „Landerer és Heckenast könyvnyomtató intézete” (Landerers und Heckenasts Buchdruckerey und Verlagshandlung) címen. A két társ üzleti berendezéseivel és raktárával, valamint 20-20.000 forint betéttel járult hozzá az új cég megalapításához. A munkát úgy osztották meg, hogy Landerer végezte a nyomdai és egyéb technikai feladatokat, Heckenast pedig a könyvkiadást és a kereskedelmi ügyeket. Természetesen a kartársak felszisszentek az alapítás hírére és panaszt emeltek a helytartótanácsnál. Főképpen Heckenast volt szálla a szemükben. Különösen bántotta a pesti kartársakat Heckenast üzletének rohamos fellendülése és panaszukban elsősorban ellene fordultak. Ebből a panaszból derül csak ki igazán Heckenast üzleti sokoldalúsága: kereskedik magyar és külföldi könyvekkel, van kölcsönkönyvtára, tulajdonosa a Pesther Tageblattnak és a Pesti Hírlapnak, kiterjedt kiadói üzletet folytat s most – mivel a maga nevére nem szerezhet nyomdai kiváltságot – Landererrel társul, hogy így nyomdára tegyen szert. Landerer és Heckenast személyesen utazott Bécsbe s ott tájékoztatta a helytartótanács illetékes osztályát a társulásról. Eljárásuk eredménye az volt, hogy hosszas küzdelmek után, 1846-ban megkapták az engedélyt a társulásra és a közös cím használatára.

Az első évek lázas szervezkedéssel teltek el: Landerernek volt Pozsonyban könyvkereskedése s ezt mindenáron igyekezett Pestre áthelyezni. 1844-ben pedig társával együtt külföldi tanulmányútra indult; külföldről új angol betűtípusokat és gépeket hoztak magukkal.

A nagyüzem hamarosan annyira fellendült, hogy szakadatlan munkájával már a szomszédok békességét is megzavarta: László Ferencné Szép utcai háztulajdonos panasszal fordult a városi tanácshoz, hogy a gyorsajtó dübörgése veszélyezteti háza épségét és zavarja a lakókat; hasonló panaszt emelt a nyomda szomszédja, gróf Cziráky is. Ezek az adatok azt mutatják, hogy az akkori időkhez képest egészen szokatlan arányokban kezdett dolgozni az egyesült cég, mert előzőleg nem volt rá eset, hogy valamely nyomda ellen a környékbeli lakosok panaszt emeltek volna. Palugyay „Buda-Pest leírása” című munkájában azt írja, hogy Landerer nyomdája hamarosan Pest legnagyobb üzeme lesz, amennyiben négy gyorsajtóval, öt vassajtóval, harminckét szedővel és öt nyomtatóval dolgozik. Ugyanebben az időben Pest egykor leghatalmasabb nyomdája, a Trattner-Károlyi nyomda mindössze 20 szedőt és 4 nyomtatót foglalkoztatott. Az egyesült cég gépei egyre szaporodtak. A máig is meglévő főkönyvek tanúsága szerint az egyesüléskor a nyomda teljes felszerelését nem egészen 12.500 forintba, a Landerer-kiadványokat pedig mintegy 4.500 forintba becsülték; de az egyesült cég már az első évben két gyorsajtót és több vassajtót, valamint új betűkészletet vásárolt Bécsben kereken 40.000 forintért. Azóta is évről évre új könyvsajtókat, ólomvágókat és betűöntőgépeket vásároltak, a régi gépeket pedig vidéki nyomdáknak eladták. A külföldi tanulmányút során a cégtársak megfordultak Németországban, Hollandiában, Franciaországban és Angliában. Az üzem tervszerű fejlesztése és rohamos fellendülése megkövetelte, hogy Landerer is, Heckenast is minden erejét ennek az egy vállalatnak szentelje. Így történt, hogy Heckenast is lemondott a könyvkereskedés folytatásáról és üzletét, valamint kölcsönkönyvtárát eladta első segédjének, a lipcei származású Edelman Károlynak (1848).

Az új vállalat terjeszkedni kívánt, a Horváth-házban pedig erre nem volt alkalom. Ha fejlődésének egyes szakaszait figyelemmel kísérjük, meglep, hogy milyen hatalmas üzemet tudtak ezen az aránylag kis helyen összezsúfolni. A cég különlegessége volt a szín- és díszítménynyomás; ügyes rajzoló, jó vésők és fametszők kitűnő munkájával maga készítette és stereotipálta a dúcokat; minden szín nyomásához külön lemezt használtak; a galvanizálás útján sok-

szorosított kliséket pedig vidéki nyomdákban is eladták. 1850-ben a cég mintakönyve szerint mintegy ezer kliséje volt a nyomdának. Amily arányban tökéletesedett az üzlet technikai felszerelése, úgy nőtt üzleti forgalma is. Pusztán a kiadványokból a cég 1841-ben 8862 forintot, 1844-ben pedig már 18.698 forintot vett be. Egyidejűleg a pozsonyi országgyűlések egyre több munkával látták el a céget és így a pozsonyi nyomdát is fejleszteni kellett. 1842-ben Landerer megvette a pozsonyi Belnay-nyomdát, mikor azonban 1848-ban az országgyűlés Pestre költözött, pozsonyi nyomdáját eladta művezetőjének, Schreiber Alajosnak. Így a szabadságharc kitörésének idejében mind a két cégtárs megvált minden egyéb üzletétől és csak a közös vállalat fejlesztésén dolgozott.

Emberileg ugyan erősen elütött egymástól Landerer és Heckenast egyénisége, azonban alapjában véve mind a kettő ügyes és leleményes üzletember volt. Érdekes, és jellemző a korra, hogy bár mindkét cégfőnök nem csupán kereseti forrásnak, hanem szívügyének tekintette a könyvnyomtatást és könyvkiadást és mindkettő különösen művelt szellem is volt, mégis igen szívesen foglalkoztak egyéb üzletekkel is. Ha azt olvassuk az egykorú forrásokban, hogy hosszú ideig borospincéket béreltek Kőbányán és borkereskedést folytattak nagyban, továbbá hogy a szabadságharc idején rengeteg ócska rezeset vásároltak össze abban a feltevésben, hogy a kormánynak mint hadianyagot nagy nyereséggel eladhatják: akkor szerencsének kell mondanunk, hogy ez a kitűnő üzleti érzék és vállalkozó szellem éppen a magyar könyv szolgálatába szegődött. További szerencse az, hogy nyomdai és kiadói üzletük anyagilag és erkölcsileg fényesen bevált, míg a bor- és rézüzlet érzékeny veszteségekkel végződött. A veszteség inkább Heckenastot érintette érzékenyen, mert ő volt a jó gazda, a jövőre gondoló, tőkét gyűjtő üzletember, akinek vagyona csakugyan napról-napra gyarapodott; Landerer, az örökké vidám kedélyű, lendületes és kissé könnyelmű „örök kadét” rendszerint el is költötte mindazt, amit a virágzó üzlet jövedelmezett. Bátran elmondhatjuk, hogy a társulásból mégis Landerer húzta a nagyobb hasznot, mert a vállalat anyagi ügyeit Heckenast intézte és ugyancsak ő teremtette meg a hazai és külföldi kereskedelmi összeköttetéseket is. Ez az összeköttetés főképpen Lipcsével, a német könyvkereskedelem középpontjával volt igen élénk s még szorosabbá vált akkor, mikor Heckenast 1846-ban feleségül vette sógorának Wigand Ottónak leányát, Ottiliát. Wigand Ottó ebben az időben már vezető szerepet vitt a német könyvkereskedők egyesületében, úgy hogy ez az összeköttetés végképpen megalapozta Németországban a Landerer és Heckenast cég hírnevét és hitelét.

Az újságkiadás hőskora

Az egyesülés után a cég kiadói tevékenységének legfőbb tárgya eleinte a hírlapkiadás volt. Megemlékeztünk már a Pesther Tageblatt című napilapról, amelyet még Heckenast indított meg. Ezt a lapot Heckenast az új vállalatba is magával hozta, de a szerkesztő összeférhetlensége miatt kénytelen volt megszüntetni. Ebben az időben 1845-ben Járó György és Landerer Lajos társaságában engedélyt kért, hogy Pesther Zeitung címen politikai napilapot alapíthasson. Miután az engedélyt megkapta, a lap Glatz Eduárd szerkesztésében meg is indult; később egyesült az Ofner Zeitunggal és egészen 1861-ig fennállt, amikor a Bach-rendszer megszüntette.

Nagyobb jelentőségű lapvállalkozás volt ennél a Pesti Hírlap, amely eleinte ugyan hetenkint csak kétszer jelent meg, de Kossuth Lajos volt a szerkesztője s ennél fogva igen nagy súllyal lépett fel az akkori közéletben és politikában. A lapnak Landerer volt a tulajdonosa; úgy jutott hozzá, hogy megvette Munkácsy János „Sürgöny” című politikai lapját, amelyet addig Beimel Józsefnél nyomtatott; most már együtt tette le a biztosítékot Heckenasttal, a lapot pedig elnevezte Pesti Hírlapnak. Kossuth Lajost 1840 december 31-én szerződtette szerkesztőnek, szabadkezet adott neki szerkesztésben, Kossuth pedig kötelezte magát, hogy teret ad olyan cikkeknek is, amelyek nem egyeznek meg véleményével; viszont joga volt az ilyen cikkeket jegyzetekkel vagy cáfolattal kísélni.

Ezen a ponton a magyar könyvkiadás regénye heroikus hátteret kap: érintkezik a kor háttérében dübörgő nagy eseményekkel és mindenekelőtt a romantikus szabadságkorszak protagonistájával, Kossuth Lajossal. Ezen a réven a Landerer és Heckenast vállalatnak cselekvő szerep jut a reformkor döntő éveiben. Tudjuk, hogy Kossuth Pesti Hírlapja az ébredő magyar lélek egyik leghatalmasabb ösztönzője volt, a dicsőséges forradalom előkészítője, a nemzet legszentebb vágyainak és jogos követeléseinek szóvivője, egyúttal pedig az a tiszta szónoki emelvény, amelyről a legjobbak szólhattak és amelyet az önző érdekek és az alantas célok szennyes hullámai soha sem tudtak elborítani.

A nagyszerű és lendületes lapvállalkozásnak ez a külső, fényes, heroikus és történelmi oldala. De a regény kíméletlen kézzel fellebbenti a fátyolt az intimitásokról is, emberi alakjukban is megmutatja a héroszokat, gyengeségeikkel és szenvedélyeikkel együtt és a Landerer- és Heckenast-cég üzleti feljegyzései, levelei és könyvei Kossuth Lajos válláról is leveszik a fórumon ragyogó palástot és megmutatják őt a maga szenvedélyes emberségében, ami miatt igazán nem kell szégyenkeznie. Kossuth Lajos fizetése a szerződés szerint 2500 előfizetőig évi 1200 forint, azontúl pedig minden 100 előfizető után 50 forinttal több. A vállalat életrevalóságát és a közönség érdeklődését legjobban mutatja, hogy Kossuth nevének varázsára mindjárt az első évben több mint 5000 előfizetője volt a Pesti Hírlapnak. A második évben Kossuth a fizetésén felül 11.000 forint osztalékot és 100 ingyen lappéldányt kapott. Érdekesen világítják meg az egykorú viszonyokat a lap könyvelési adatai: 1843 első féléstendéjében 22.000 forintot vett be a lap előfizetésekből, hirdetésekéből pedig 2800 forintot; a kiadások levonása után 6000 forint félévi tiszta haszon mutatkozott.

Lázás ütemben folytatódott a lap példányszámának és tekintélyének emelkedése. Ez lázas munkát követelt, a rohanó munka pedig elkerülhetetlenül összezörrenésekre vezetett, különösen ha meggondoljuk, hogy a lobbanékony Kossuth bizonyára nehezen tudott összeférni az ugyancsak szenvedélyes egykori kadéttal. Kossuthnak nemcsak tekintélye nőtt meg a lapnál; hanem az étvágya is, olyan értelemben, hogy egyre nagyobb hatáskört követelt magának a lap vezetésében, sőt lépten-nyomon beleavatkozott az anyagi ügyekbe is: a kiadó hozzájárulása nélkül küldött ki tudósítókat, utalványozott ki összegeket, úgyhogy Landerer végre is meg-

elégelte ezt a zsarnoki viselkedést. Figyelmeztette Kossuthot, hogy ehhez nincs joga, hiszen még nincs is aláírva jövő évi szerződése. Kossuth erre felfortyant: – Úgy-e? Az úr egy alávaló gazember, háládatlan imposztor, takarodjék szobámból, illy emberrel egy pillanatig sem leszek a féléven túl összeköttetésben, milliókért sem. – Kossuthnak ezt a szenvedélyes kirohagását feltétlenül hitelesnek kell tekintetnünk, mer ő maga írta meg ezt az összetűzést és szóváltást Wesselényinek. Most kínos helyzet következett: Landerer tudomásul vette a felmondást és ezentúl már csak írásban érintkezett a szerkesztővel. Ezek a német levelek teli vannak gorombaságokkal, fenyegetésekkel, pletykákkal, gyanúsításokkal s ha mindehhez hozzávesszük Kossuth hibás német stílusát, fogalmat alkothatunk arról a szenvedélyről, amely állandóan feszült izgalmat és robbanó légkört teremtett a Pesti Hírlap körül. „Gondolja meg, – írja Landerernek Kossuth, egyik ilyen német levelében, – hogy csak egy szavamba kerül és önt az egész ország színe előtt pellengérré állíthatom. Kérem, hagyja abba becstelen, sötét áskálódásait s jusson eszébe mi mindent suttognak országszerte az ön politikai összeköttetéseiről...” Valóban híre járt, hogy Landerer tagja a titkos rendőrségnek és ezt Deák Ferenc is megírta egyik levelében 1844-ben; ez a vád úgy értendő, hogy Landerer állítólag úgynevezett „konfidens” volt, aki titkos helyzetjelentéseket küldözgetett a császári rendőrségnek. Ebből természetesen egy szó sem volt igaz; éppily légből kapott volt az a vád is, hogy Kossuth azért akart mindenáron megválni az ellenzéki Pesti Hírlaptól, mert jólfizetett állást ígértek neki a császári udvari kancelláriában. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy Landerer, mint aki „birtokon belül” érzi magát, sokkal nyugodtabban ír: válaszaiban kevesebb a szenvedély, de annál több a könnyed kezlegyintés, a hetyke fölény.

Végül nem utolsó érdekessége ennek a házi botránynak az, hogy a legmagyarabb lap szerkesztője és kiadója német nyelven levelez egymással. A Landerer-nyomda egyik nyomdászának, Kovács Mihálynak feljegyzéseiből tudjuk, hogy 1845-ben a Pesti Hírlap szedőin kívül csak ő tudott magyarul az egész nyomdában; maga Landerer Lajos hazafias érzésű magyar volt ugyan, de igen hiányosan tudta magát magyarul kifejezni. A magyarosodás lassú folyamat volt és a cég későbbi történetében is megfigyelhetjük, hogy pl. Heckenast még a hetvenes évek elején is szívesebben ír és beszél németül, mint magyarul, bár úgyszólván az egész magyar irodalom kiadása az ő nevéhez fűződik.

Kossuth kiválásának főképpen anyagi okai voltak: nem volt megelégedve szerkesztői tiszteltetésével, (hiába, a politika már akkor is sok pénzbe került!) és ismételten kérte szerződése módosítását. A kiadók mindig készségesen hozzájárultak kívánságához, hiszen a lap megbírta ezeket a megterheléseket is. Mindennél fontosabb volt, hogy a Landerer és Heckenast-cég ezzel a lapkiadvánnyal úgyszólván irányítója lett Kossuthon keresztül a kor politikájának. A Pesti Hírlap volt az első modern magyar újság: olvasóközönséget nevelt, eszméket terjesztett, politikai közhangulatot teremtett és tisztelt és körülrajongott vezére lett a haladó politikának. Kossuth nyugtalanzkodása és elégedetlensége, mint láttuk, megzavarta azt a termékeny összhangot, amelyben a lap eddig készült és felvirult, s mikor látta, hogy a Pesti Hírlap anyagilag is mily kitűnő vállalkozás, arra gondolt, hogy a maga javára gyümölcsözteti tekintélyét és nevének varázsát és maga alapít lapot. Mindezek a okok előmozdították kiválását a Pesti Hírlaptól: 1844 április 11-én bejelentette olvasóközönségének, hogy a laptól megválik. Kétségtelen, hogy Kossuth távozása érzékeny veszteség volt, de a Pesti Hírlap hírneve és tekintélye továbbra is biztosította a közönség ragaszkodását; maga a lap továbbra is számottevő politikai tényező maradt, egyúttal pedig – és ez nem utolsó előnye volt a lapvállalatnak – kitűnő eszköz a cég kiadványainak terjesztésére.

Heckenast kérésére és főleg Deák Ferenc biztatására Szalay László, a kitűnő publicista és történetíró vállalkozott a lap szerkesztésére. A lap most már hetenkint négyszer jelent meg, de Kossuth kilépésének hatása csakhamar mutatkozott, mert az előfizetők száma 500-ra csapant. Szalay után Csengery Antal, a kor egyik legműveltebb szelleme vette át a Pesti Hírlap

szerkesztését; az ő idejében az előfizetők száma ismét felszökött 5000-re. A Pesti Hírlap utolsó szerkesztője Szilágyi Sándor volt, utolsó száma 1849 július 8-án jelent meg. Ha végigtekintünk a lap szerepén, meg kell állapítanunk, hogy történelmi tényező volt a Pesti Hírlap és nem is egészen egy évtizedes munkájával elévülhetetlen érdemeket szerzett a haladó nemzeti követelmény kialakítása körül. Ez pedig a Landerer és Heckenast cégnek is örök dicsősége marad.

Másik nagy jelentőségű vállalkozása volt a cégnek az Életképek című szépirodalmi folyóirat kiadása. A folyóiratot Heckenast kezdeményezte és indította meg 1843-ban; első szerkesztője Frankenburg Adolf volt, később Petőfi és Jókai vették át a szerkesztést. A folyóirat célja a nemzeti nyelv és szellem, valamint a közízlés művelése volt. Igen előkelő kiállításban jelent meg, legjobb íróink közleményeit hozta és különös tekintettel volt a hölgyközönség igényeire. Magától értetődik, hogy a folyóirat igen jótékony hatással volt a cég kiadványainak kelendőségére is, főképpen az olvasási kedv és az esztétikai műveltség terjesztése révén. Az Életképeknek is megvolt a maga kis házibotránya: a szenvedélyes Petőfi nem egyszer adott alkalmat összeütközésekre. Petőfi, tudjuk, meglehetősen könnyen adta ki a pénzt és kiadói alig győzték előlegekkel. A takarékos és józan Heckenast csínján bánt az előlegekkel, amiért nem egyszer magára vonta Petőfi haragját. Arany Jánoshoz intézett egyik levelében „silány fráter”-nek nevezi Heckenastot, mert a kért 200 forint előleg helyet csak 100 forintot adott neki.

A negyvenes években a közös vállalat a régi hagyományok szellemében dolgozott tovább a kiadói üzlet terén. Nevezetesebb kiadványai: Jósika Miklós regényei 45 kötetben, Kisfaludy Sándor munkái hat kötetben, Kölcsey Ferenc munkái hat kötetben, Hugó Károly drámái, Eötvös József Karthausijának és Jósika Miklós regényeinek német fordítása, valamint Adalbert Stifternek, Heckenast legkedvesebb írójának, német novellái négy kötetben. Igen nevezetes kiadványa a cégnek ebben az időben Bezerédy Amália ifjúsági műve: Flóri könyve, a magyar ifjúsági irodalom első és máig is egyik legértékesebb alkotása, amely szövegével és szép metszeteivel általános feltűnést keltett. A cég egyéb kiadványai közül említendő: Fényes Elek műve: „Magyarország leírása”, Szalay László korszakalkotó könyve: „Státus-férfiak és szónokok”, továbbá nyelvtanok, szótárak, tankönyvek és sorozatok, mint az „Ifjúság olcsó könyvtára” és az „Olcsó iskolai könyvtár”, végül pedig röpiratok és naptárak.

Úgy látszott, hogy a magyar irodalom a valóban széles látókörű és nagyvonalú könyvkiadás segítségével megindult a zavartalan fejlődés útján. A közönség megszerette a könyvet és már megszerette és támogatta az újságot és a folyóiratot is. Az évkönyvek kora úgy látszik lejárt, az irodalom már szerves része lett a mindennapi életnek és az általános műveltségnek és az irodalmi szalónokban illendő volt ismerni minden jelentékeny, komoly és értékes munkát, ami a sajtó alól kikerült. És ebben a pillanatban megmutatkozott az írók és politikusok ösztönzésének hatása, megérett a reformkor gyümölcse: a felszabaduló szellem áhította és szomjazta és merész lendülettel kívíta a politikai szabadságot is.

Nyomda a viharban

Mikor eljött 1848 március 15-e, a Landerer és Heckenast cég a főváros legtekintélyesebb nyomdája és könyvkiadója volt. Természetes, hogy annak a vállalatnak, amely a Pesti Hírlap révén fontos hivatást töltött be a közvélemény alakításában, szerep jutott azokban az eseményekben is, amelyeknek célja a sajtó és a gondolat felszabadítása volt. Landerer és Heckenast nyomdájából kerültek ki a szabad-sajtó első termékei: „Mit kíván a magyar nemzet” és Petőfi Sándor „Nemzeti dal”-a.

Március 15-nek vértelen forradalmát a pesti egyetemi ifjúság rendezte. Az ifjúság vezetői főképpen az Életképek révén összeköttetésben álltak Landerer és Heckenast nyomdájával és így természetesnek kell tartanunk, hogy a nagy megmozdulás első óráiban éppen ehhez a nyomdához fordultak, hogy kinyomassák az első cenzúrázatlan írásműveket és ez a nyomda legyen tanúja a sajtó szimbolikus felszabadításának.

A heroikus történetírás csak ezeket a felemelő, hangos és robajló külső eseményeket látta: a szenvedélyek tomboló kirobbanását a Pilvax füstös termeiben, a zajos felvonulást, a harsogó szónoklatokat és szavakat a Nemzeti Múzeum előtt, a pesti polgárok kíváncsi és lelkes gyülekezését szemérgélő esőben, a Landerer és Heckenast nyomda megrohanását, s az ifjúság vezéreit, Petőfit, Jókait, Vasváryt, amint a 12 pont és a Nemzeti dal nedves példányaival ki-rohannak a nyomdát körülzáró tömegbe. Aki az ünnepélyes, regényes és színpadias események mögé tekint, meg fogja találni az események igazi rúgóit és meg fogja látni az ünnepi és lelkes forradalom másik arcát. Ma már kétségtelen, hogy Landerer is, Heckenast is tudott az ifjúság tervéről, tehát a nyomda megrohanása nem érte őket váratlanul. Az ifjúság tervszerűen készítette elő a forradalmat; ennek egyik bizonyítéka az is, hogy Landerer már 14-én este bizalmasan közölte munkásaival a másnap készülő eseményeket, lelkükre beszélt, hogy 15-én reggel pontosan jelenjenek meg, hogy gyorsan és méltóképpen végezdhessék el a rájuk váró nagy feladatot; egyúttal pedig már 14-én este megfelelő mennyiségű papirost áztattatott be, hogy készen álljon a nyomásra. Heckenast is tudott az előkészületekről és az ifjúság terveiről. Látta Landerer határtalan lelkesedését és izgalmát és úgy gondolta, hogy mikor patétikus cégtársából megint kibújt a kadét, legalább neki kell megőriznie józanságát. Nem lehetett tudni, mi következik. Szép volt a lelkesedés, nagyon szép, de bizonyára résen volt a rendőrség is és Heckenast igazán nem szeretne volna néhány óra hazafias mámorért kockára vetni mind-azt, amit eddig szerzett és alkotott. A jó üzletember a kérdést úgy oldotta meg, hogy március 15-én nem ment be a nyomdába. A következmények később igazolták: ennek az óvatos tartózkodásának volt köszönhető, hogy a Landerer és Heckenast cég meglehetősen épségben került ki a viharból.

Másnap tehát izgalommal gyülekeztek a munkások a nyomdában s hozzáfogtak rendes munkájukhoz, öt szedő és Träger Endre művezető kivételével. Ezek voltak kiszemelve a forradalmi iratok szedésére és kinyomtatására. Landerer zsinóros fekete ruhájában velük együtt a nyomda bejáratánál várakozott, s mikor a nemzeti zászlóktól tarkálló menet a kapuhoz ért és megállt, lelkes beszéddel köszöntötte az ifjúság vezéreit, Petőfit, Jókait, Vasváryt, akik közül a két első az Életképek szerkesztője volt. A vezérek Landerer beszédére azzal feleltek, hogy követelték a magukkal hozott cenzúrázatlan kéziratnak, a történelmi nevezetességű 12 pontnak kinyomtatását. Landerer a megbeszélés szerint szertartásos komolysággal figyelmeztette őket a felelősségre, mire az ifjúsági vezérek kijelentették, hogy minden felelősséget vállalnak. Ekkor már benn voltak a nyomdában; az egyik ifjú odalépett a sasos amerikai sajtóhoz, rátette a kezét, és így szólt: – Ezt a sajtót a nép nevében ezennel lefoglaljuk. - Ekkor Landerer utasítására Träger Endre és a kiszemelt öt szedő azonnal munkához látott.

A most következő izgalmas és nevezetes óra emlékeit leghitelesebben a nyomda egyik akkori alkalmazottja, Ács Mihály írta meg a Vasárnapi Ujságban (1896 március 15). Az ő elbeszéléséből is kiderül, hogy Landerer kezdettől fogva egyetértett az ifjúsági vezérek terveivel; ez annál könnyebben elhihető, mivel Petőfi és Jókai állandó munkatársai voltak. Mikor a díszmagyaros, kardos, nemzetiszínű kokárdákkal díszített ifjúság behatolt a nyomdába és Landerer utasítására a személyzet hozzáfogott a munkához, a 12 pont kéziratát négy részre osztották, hogy gyorsabban menjen a munka. Nem egyéb legendánál, hogy az ifjak maguk álltak oda a szedőszekrényekhez s maguk szedték ki a szövegeket. Szüntelen éljenzés, hangos riadalom és izgalom közben végezték a szedők a munkát. Ács Mihály emlékezéseit kiegészítik azok az adatok, amelyeket a század végén a Landerer és Heckenast nyomda akkor még életben lévő munkásai és művezetői adtak, köztük elsősorban Träger Endre. Szerintük körülbelül délelőtt 10 órakor érkezett a tüntető tömeg a nyomda elé és Landerer utasítására Träger azonnal munkába is vette az átadott kéziratokat. Petőfi leült Träger asztalához és ott kezdte írni a Nemzeti dalt. Mikor az első versszakkal készen volt, Vasváry ollóval levágta s odavitte Malatin Antalnak, akit jól ismert, mint az Életképek szedőjét. A többi versszakot is így egyenként vették ki Petőfi kezéből és osztották szét a szedők közt. A nagy izgalomban Petőfi maga is odalépett a szedő mellé és diktálta a kéziratot. Mikor a szedés készen volt, beemelték a Dingler-sajtóba, amelynél Demant András dolgozott mint nyomó és Prohászka József mint festékfeladó. A 12 pont kinyomtatását a Columbian Press nevű sajtón Golditz Vilmos nyomó végezte. Ezt a sajtót sasosnak nevezték, mert a tetején kiterjesztett szárnyú amerikai sas volt; ez a gép ma a Petőfi múzeum ereklyéje. Itt kell megemlítenünk, hogy e történelmi pillanatok szereplői közül Träger Endre hosszú ideig a Landerer és Heckenast cégnél működött, majd 1869-től 1887-ig az Egyetemi-nyomda igazgatója volt; ugyancsak a Landerer-nyomdában működött 1857-ig Malatin Antal, akkor önállósította magát; végül Prohászka József a Landerer és Heckenast nyomdában tanult ki, innen 1875-ben a Franklin-Társulat nyomdájába került, ahol 1896-ban ünnepelte meg nyomdászságának félszázados jubileumát.

A kinyomott példányokat nagy tömegben szórták a lelkes tömeg közé, sőt a Nemzeti dalból második szedést is készítettek. A Nemzeti dal első szedését korrektúra nélkül nyomták ki, Petőfi türelmetlenségében még nedvesen kikapta a gépmester kezéből, magasan lobogtatta s kirohant vele az utcára, hogy megmutassa a népnek. A tömeg zúgó éljenzésére Petőfi mindjárt el is szavalta a Nemzeti dalt. Degré Alajos, az író, mondja emlékezéseiben, hogy soha életében nem látott ilyen gyújtó hatást; a tömeg már a második versszak után Petőfivel együtt zúgta a refrént. Ezután a nyomda egyik ablakából a nép közé szórták a kinyomott példányokat s végül a tömeg széteszlott. Mikor délután 3 órakor megnyílt a Múzeum-kertben a népgyűlés, akkor a nyomda már több ezer példány Nemzeti dalt tudott átadni a rendezőségnek. A múzeumkerti népgyűlés után aznap este Pest és Buda nyomdászai Landerer javaslatára és vezetése alatt fátklyásmentet tartottak. Mindenekelőtt fényesen kivilágították a Landerer és Heckenast nyomdát és kék munkásruhában körüljárták az egész Belvárost. Ugyanekkor a Hatvani utcát elnevezték Szabadsajtó utcának.

Csakhamar megmutatkoztak a sajtószabadság egyéb következményei is: mindenekelőtt elszaporodtak a nyomdák, azután pedig felütötte fejét a munkásság elégedetlensége; a nyomdai munkásság, az általános drágulás következtében béremelést követelt. Nagy része volt ebben Kossuth Lajos izgatásának is. Kossuth sokat beszélt a nyomdatulajdonosok „zsarolásáról”, csak nemrégiben különbözött össze Landererrel s ezenfelül politikai elvei szerint harcolt a népjogokért, úgyhogy a bérmozgalom vezetőinek vallomása szerint is egyik legfőbb indítója volt a munkások gazdasági szervezkedésének. 236 nyomdászsegéd volt ebben az időben Pesten s ezek a betűöntőkkel együtt az egyik józsefvárosi vendéglőben tartották szervezkedő gyűlésüket. A szervezkedés első eredménye az volt, hogy a Landerer és Heckenast-nyomdában megjelentek a mozgalom vezérei, a nyomda személyzete csatlakozott hozzájuk, s ekkor a

vezetők Landererrel közölték a személyzet követeléseit, Landerer eleinte azt hitte, hogy ez csak néhány hangosabb munkás kívánsága, de mikor irodája ajtaját kinyitotta és meglátta a felsorakozott személyzetet látta, hogy a mozgalom komoly és teljesítette is a követeléseket. Pedig ebben az időben a Landerer és Heckenast-nyomdában voltak a legrendezettebb viszonyok s mégis a mozgalom eredményeként a Pesti Hírlap szedői magában a lapban adtak nyilatkozatot, hogyha követeléseiket nem teljesítik, a következő számot már nem szedik ki. Trägert, a művezetőt meglepte ez az erőszakos fellépés, de szó nélkül megadta a szedők által kért heti 10 pengő forintos minimális fizetést. Ebben az időben még híre sem volt szociáldemokrata szervezkedésnek és így a mozgalom kétségtelenül gazdasági jellegű volt. A bér-emelésen kívül sikerült a munkásoknak elérniük, hogy az Iparügyi Minisztérium és a munkásság kiküldöttei tanácskozássra ültek össze és rövidesen sikerült is megalkotniuk az első nyomdász-árszabályt. Nemsokára megalakult a pesti nyomdászok „Utas- beteg- és segélyző egyesülete”, amely hivatva volt a munkások orvosi és gyógyszerellátásáról, az elhaltak eltemetéséről, a munkaképtelenek segélyezéséről és az állástalanok elhelyezéséről gondoskodni. Egyébként az egyes nyomdákban már régebben voltak házi segélyző pénztárak; Trattner bécsi nyomdájában már 1760-ban alakult ilyen pénztár, a budai egyetemi nyomdában 1837-ben s megvolt a maga segélyző pénztára a Landerer és Heckenast nyomdának is. Ezek a jelenségek mindenesetre azt mutatják, hogy a nyomdatulajdonosokban volt megfelelő szociális érzék munkásaik szükségletei iránt.

Különösen Landerer járt elől e tekintetben jó példával. Haladó szellemű férfiú létére a gyakorlatban is igyekezett érvényt szerezni a forradalmi eszméknek. Nyomdájában már a negyvenes évek eleje óta működött a fentemlített segélypénztár, továbbá az ő ötlete volt a fővárosi nyomdászok „Betegsegélyző és temetkezési egylete”, amely 258 taggal 1848. július 1-én alakult meg; ebben a munkában hűséges segítőtársa volt művezetője Träger Endre. Landerer még azt is megtette, hogy a Kerepesi úti Belezna-kertben helyiséget bérelt a nyomdásztanonc-iskola számára. Ezekkel az alkotásaival mindenesetre kimagasló nevet szerzett a magyarországi munkásjóléti mozgalmak történetében, bár a betegsegélyző és temetkezési egyletet az abszolutizmus kormánya 1853-ban feloszlatta. Landerer mégis olyan alapot vetett, amelyre a későbbi munkásjóléti intézmények bátran építhettek.

Mikor a dicsőséges forradalom az események kényszere következtében fokozatosan odáig jutott, hogy elkerülhetetlenül ki kellett robbannia a harcnak a magyar nemzet és az osztrák kormány között és egyúttal szükségessé vált a Magyar Nemzeti Bank felállítása is, valóban nem bízhatták másra a bankjegynyomda megszervezését, mint a Landerer és Heckenast cégre, különösképpen pedig Landerer Lajosra, aki szakértelemével európai színvonalra emelte nyomdáját s főképpen színnyomásaival és díszítmény-nyomataival úgyszólván verseny nélkül állt az egész országban. Landerer bámulatos gyorsasággal szervezte meg a nyomdát: 1848 június havában kezdte berendezni a Károly kaszárnnyában, még pedig az akkori technika legkitűnőbb eszközeivel. A nyomdagépeket Londonból és Bécsből hozatta, volt ezenkívül a nyomdának 20 könyvnyomdai és 15 könyomdai vassajtója, amelynek egy részét Vankó Dániel, a Pesti Hengermalom gépésze készítette, s így ő az első magyar nyomdagépek szerkesztője. Ezenfelül megfelelő gépekkel berendezkedett a bankjegynyomda betűöntésre, stereotipálásra, galvanizálásra. A bankjegyek rajzát a legkitűnőbb rajzoló- és vésőművészek készítették. Egyébként a nyomda egész személyzetét, szervezetét és működését részletesen ismerjük, minthogy azonban csak Landerer személye révén függ össze a Landerer és Heckenast céggel, itt nem szükséges részletesebben ismertetnünk. Mindenesetre érdekes és jellemző a korra az a német nyelvű (a személyzet javarésze német volt, s leginkább külföldi!) szabályzat, amely a munkaviszonyokat rendezte. E szerint a munkások kötelesek voltak esküt tenni; a munkaidő délelőtt 7-12-ig, délután 2-7-ig tartott; szükség esetén vásár- és ünnepnapon is kötelesek voltak a munkások dolgozni, az ilyen munkáért a napi kereset kétszerese járt;

kötelesek a munkások felsőruháikat a ruhatárban hagyni és munkaruhát öltetni; a későn jövőket megbírságozzák; aki félóránál többet késik, aznap már nem dolgozhat; munka végeztével a hivatalnokok felügyelete alatt öltözködnek át a munkások a ruhatárban; kötelesek túrni a motozást; akinél ilyen alkalommal fehérpapírost találnak, elveszti állását és átadják a rendőrségnek. Érdekes még, hogy heti keresetük 20 forint volt, azonban folyton különóráztak, minden nap éjjél, vasár- és ünnepnapokon is dolgoztak, úgyhogy valóságos keresetük ennél jelentősen nagyobb volt. Érdemes megemlíteni, hogy nem jártak ugyan honvédegyenruhában, mint egyes visszaemlékezésekben olvassuk, de minden munkásnak joga volt kardot viselni.

Landerer oly lázasan dolgozott, hogy az első bankjegyek már augusztus 6-án már forgalomba is kerültek. Az első szállítmány 1 és 2 forintos Kossuth bankókból állott 12,5 millió forint értékben. Landerernek azért sikerült ily boszorkányos gyorsasággal megindítania a bankjegynyomda munkáját, mert vállalata nyomdájából is átadott gépeket és műszereket a bankjegynyomdának több mint 12.000 forint értékben. Egyébként a bankjegynyomda sorsa a forradalom és a szabadságharc alatt igen viharos volt: 1848 decemberében kénytelen volt Windischgrätz elől Debrecenbe menekülni, 1849 májusában és júniusában ismét Pesten működött, majd megkezdődött a menekülés: Szegedre, Aradra jutott, majd midőn Lugos felé menekült, Facset tájékán a drága gépek és finom műszerek martalócok kezén pusztultak el.

Szinte természetesnek tarthatnók, hogy a szabadságharc kitörésének hírére Landerer azonnal beállt a honvédek közé. Bizonyos, hogy vérmérséklete a harcmezőre húzta és szívesen résztvevő volt a hősi kalandokban, azonban legalább is olyan szenvedélyes nyomdász volt, mint kadét és ezért izgalmát túllontúl kiélhette a bankjegynyomda szervezésében és vezetésében. Bizonyára lelkes szavakkal bocsátotta útra a Landerer és Heckenast nyomda tanoncait, akik egytől-egyig felcsaptak honvédnek s könnyes szemmel tekinthetett utánuk, hiszen egyénisége, politikai meggyőződése egyaránt harcra teremtette. Egyébként Landerer március 15-e óta – osztrák megítélés szerint – bűnt bűnre halmozott. Nem is szólván a bankjegynyomda szervezéséről és vezetéséről, Kossuth és Görgei rendeleteinek kinyomatásáról, súlyosan felrótta neki, hogy ő adta ki a köztársasági érzelmű Esti Lapok című újságot, valamint azt is, hogy városi képviselő létére egyik rendezője volt a függetlenségi nyilatkozat alkalmából tartott népünnepélynek s bűne volt a Pesti Hírlap és a Pesther Zeitung kiadása is. De bűne volt az a vakmerőség is, amellyel 1849-ben Pesten a városligeti néptábor hatóságának hirdetményeit és hadijelentéseit kinyomta egyetlen vassajtóján, amelyet nyomdájából magával hurcolt. Bűne volt az is, hogy zsinóros magyar ruhában járt és nyílt politikai hitvallást tett a forradalmárok mellett. Az összeomlás után elbujdosott; kénytelen volt menekülni, s mikor visszatérhetett, már nem szerepelt többé. Utolsó éveiben súlyos betegség gyötörte, de víg kedélye utolsó pillanatáig sem hagyta el. Nyugodt fejjel megírta végrendeletét, családtagjain kívül alkalmazottairól is gavallérosan gondoskodott s utána még 8-10 hónapig élt. 1854 február 1-én halt meg Vác melletti birtokán, 54 éves korában. Vácott temették el és temetésén megjelent a pesti és budai nyomdászok népes küldöttsége is.

Aki otthon maradt

A forradalom és a szabadságharc megtépázta ugyan a Landerer és Heckenast céget, azonban nem pusztította el. Ez egyesegyedül azért történhetett így, mert azon a nevezetes március 15-én Heckenast Gusztáv óvatosan otthon maradt. A zivatar után Heckenastnak minden ügyességét latba kellett vetnie, hogy megmentse a vállalatot. Mindenesetre kényelmetlen helyzetbe jutott, mert a felsőbb hatóság már 1849 november közepén nyomoztatni kezdett, hogy vajon milyen viszony volt Landerer és Heckenast között. A jelentés felsorolja Landerer „bűneit”, Heckenast-ról azonban megállapítja, hogy nem vett részt Landerer politikai üzelveiben. Heckenast egyelőre lapalapításra kért engedélyt, ezt azonban csak a következő év közepén kapta meg, hosszas nyomozás és huzavona után. Az a körülmény, hogy Heckenast minden politikai szerepléstől távoltartotta magát, lehetővé tette, hogy a nyomda az elnyomatás korában is zavartalanul folytathatta működését.

Most tehát, hogy Heckenast egyedül maradt, egymaga vezette a vállalatot, amihez a szerződés értelmében joga volt; a cég azonban egészen 1863-ig a Landerer és Heckenast elnevezést viselte. Landerer örökösei természetesen megfelelő arányban részesültek a haszonból.

Landerer 1852 tavaszán Heckenasttal együtt megvette özv. Szirmay Ádámné, szül. Gyürky Johanna Egyetem utca 4. számú házát; több mint százéves volt akkor ez a ház s fennállása óta többször átalakították, most pedig ugyancsak megfelelő módon átépítették a vállalat számára. Heckenast rengeteget költött az épület átalakítására, sőt a gázvilágítást is bevezette. Nyomdája most már gőzerőre járt, s itt, a modern és célszerű környezetben teljesítőképessége még megnövekedett. A kiadóvállalatot, amely egyelőre a Hímző- és Kalap-utca sarkán volt, csak 1863-ban költöztette át Heckenast az új épületbe. A nyomda az Egyetemi-nyomda mellett az ország első nyomdája volt: 1852-ben négy gyorssajtón és öt vassajtón 32 szedővel és 5 nyomtatóval dolgozott. Ugyanebben az időben a Trattner-Károlyi-nyomdában 20 szedő és 4 nyomtató volt alkalmazva.

Landerer halála után Heckenast egyedül vezette a nyomdát és a kiadóvállalatot, és természetesen, hogy ezt a roppant munkát lassankint nem győzte egyedül. Még Landerer halála előtt a céghez került egy fiatal német könyvkereskedősegéd, Jurany Vilmos. 27 éves korában került a Landerer és Heckenast céghez Lipcséből, Wigand Ottó ajánlatára. Kiskora óta Wigand György üzletében tanult, majd bejárta Európát, megfordult Párisban és Zürichben s nemcsak nagy műveltséget szerzett, hanem forradalmi eszmékkel is teleszította magát. Már 22 éves korában önálló könyvkiadóvállalata volt Lipcsében, kiadta német nyelven Széchenyi Politikai programmtörvényei-t s még vagy 30 német forradalmi és radikális munkát és maga is írt röpiratokat. 1849-ben politikai magatartása miatt menekülnie kellett, így került Pestre. A konzervatív Heckenast csak apósa ajánlására fogadta magához Juranyt, holott az abszolutizmus idején nem igen volt tanácsos forradalmi múltú embereket befogadni, s Heckenastnak kétszeresen óvatosnak kellett lennie, már csak Landerer forradalmi magatartása miatt is.

Heckenast azonban jó emberismerő volt s Juranyban nem is csalatkozott. A fiatalember innen kezdve felhagyott politikai szenvedélyével, végtelenül szorgalmas, pedáns, becsületes és úgyszólván maradi emberré vált. Végül annyira megnyerte Heckenast bizalmát, hogy rábízta az irodai és technikai vezetést s magának a kiadói és kereskedelmi igazgatást tartotta fenn.

Heckenast a kiadó üzletet nagy stílusban vezette. Megvolt benne a kellő kereskedelmi előrelátás és pénzügyi érzék s vállalatát mindig egyensúlyban tudta tartani. A könyvárusoknak egyéves hitelt adott, maga azonban rövid határidőre fizetett a papírgyárnak, a gépgyárnak, a betűöntődének, de fizetőképessége és hitele soha egy pillanatra sem ingott meg. 1859-ben

szerencsés szimattal megérezte a bekövetkező pénzügyi válságot, azonnal visszahozatta a könyvárusoktól a bizományi árukat s csak akkor küldte vissza, mikor a könyvek árát újonnan megállapította. Az egykor vagyontalan könyvkereskedősegéd most már százezrekkkel dolgozott; 1870-ben vagyona kerekén 600.000 forint, amelyet mindössze 114.000 forint tartozás terhelt, készpénztőkéről azonban az üzlet pénztárkönyve nem számol el. Ekkor már két háza volt Pesten, Pilismaróton pedig pompás birtoka. Kiadványaival addig páratlan anyagi és erkölcsi sikert aratott. Sikerét annak köszönhetette, hogy a könyvet nem csupán kelendőség szempontjából nézte, hanem mindig ügyelt kiadványainak irodalmi értékére is. Ez mutatja, hogy nem volt rideg üzletember; üzleti ténykedései és levelei arra mutatnak, hogy szívügye volt a magyar irodalom, szívesen hozott érte áldozatokat is, szívesen kockáztatott, mert bízott benne, hogy végül is megteremti az állandó magyar olvasóközönséget. Kiadványait nem csak a művelt rétegeknek szánta, hanem a népnek is. Népies kiadványaival a könyv szeretetére édesgette a nép széles rétegeit és ebben a körben is olvasóközönséget nevelt. Népies kiadványai közül nevezetesebbek a „Nép Zászlója”, a „Képes Néplap”, a „Kis Vasárnapi Ujság” a „Falusi Gazda”, továbbá a Jókai Mór szerkesztésében megindult „Nagy Tükör”, amelyből 10 füzet jelent meg; ezek anekdotákat és rövidebb elbeszéléseket hoztak Jókai Mór tollából. Ebben az időben 21-féle naptára jelent meg Heckenastnak, köztük a rendkívüli népszerű „István bácsi naptára”.

De bámulatos volt az a szívósság, amellyel Heckenast a tankönyvirodalom kiadását folytatta. Ballagi, Szvorényi, Dávid István tankönyvei és magyarázatos kiadásai nála jelentek meg és hosszú ideig, nemzedékeken keresztül, szinte minden egyéb tankönyvet kiszorítottak az iskolából. A magyar tankönyvirodalom történetében Heckenastnak úttörő szerep jutott; kitűnő érzékkel olyan időben adta ki rendszerint tankönyveit, amikor a tanterv változott s így hosszú időre biztosította elterjedésüket. Az ő kiadásában jelentek meg Lutter Nándor és Mocznik Ferenc természettani és matematikai tankönyvei, amelyek évtizedekig használatosak voltak s ugyancsak ő adta ki Szarvas Gábor magyarázatos kiadásait is. Érdemes megemlíteni, hogy Szvorényi József egri cisztercita tanár magyar nyelvi és irodalmi tankönyvei olyan hasznot hoztak, hogy Heckenast önként felemelte a szerző tiszteletdíját.

Ugyancsak kitűnő üzleti érzékére vall, hogy korán felkarolta a vallásos irodalmat. Néhány protestáns imakönyv kiadása mellett különösen nagy sikert aratott Tárkányi Béla imakönyveivel, amelyekből egész sorozatot adott ki.

Kezdetől fogva legfőbb törekvése volt Heckenastnak, hogy a magyar középosztályt kitűnő szépirodalmi és tudományos kiadványokkal lássa el. A legnagyobb áldozatoktól sem riadt vissza, hogy a legkiválóbb írók műveinek kiadói jogát megszerezze, sőt odáig ment, hogy a maga költségén könyveket is bocsátott rendelkezésükre a szerzőknek, akik az ő megbízásából dolgoztak valamely munkán, így a száműzetésben élő Horváth Mihály püspöknek. Horváth Mihály történelmi munkáit az abszolutizmus idején is kiadta és heves harcot folytatott miattuk a cenzorokkal. Érdekes, hogy az írókkal rendszerint német nyelven levelezett. A kiadói jogokat mindig szerződésileg biztosította és a jogokért az akkor szokásos legnagyobb honoráriumokat fizette. Legkedvesebb prózaírója Jósika Miklós volt, akivel első ízben 1839 május 18-án szerződött. Műveit akkor is kiadta, amikor Jósika emigrációba kényszerült. Számos Jósika-sorozata volt, 8 kötetes, 45 kötetes és 51 kötetes. Jókai műveit 73 kötetben adta ki és megszerezte ama regények kiadási jogát is, amelyek Emich Gusztáv birtokában voltak. Heckenast adta ki Arany János Toldijának második kiadását, továbbá a Toldi estéjét és a Kisebb Költeményeket. Arany 1856-ban így ír róla: „Heckenast olyan ember, kivel gentleman módra lehet bánni; ha a maga hasznát nem feledí ki a számításból, az természetes. Engem mindig pontosan fizet, amely órában megszorulok, van pénz nála.” Ugyanebben a levelében írja Tompának, hogy két verskötetéért 2000 példány után 800 forintot kap. Tompa műveinek 5 kötetét Heckenast 2000 forintért vette meg, Czuczor Gergely 3 kötetéért 1000 forintot és 12

aranyat fizetett. Jósikának ívenként 3 tallért, Kazinczy Gábornak ugyancsak nyomtatott ívenként 10 forintot fizet, de már Tárkányi Béla imakönyveiért ívenként 50 forintot ad.

Sajátságos, hogy bár mindig gavallér volt, az üzleti érintkezésben és a fizetésben egyaránt, néhány nagynevű író mégis elpártolt tőle: Jókai, Arany, Vörösmarty más kiadóhoz szegődött. Deák Ferenc, Vörösmarty árváinak gyámja, ki akarta adni Vörösmarty összes munkáit és több kiadótól ajánlatot kért, csak Heckenastól nem; haragudott rá, hogy nem adta ki Vörösmarty műveit a költő halála után. Heckenast mégis jelentkezett és 10%-kal többet kínált a legmagasabb ajánlatnál. Deák Ferenc azonban megmakacsolta magát és azt mondta, hogy ez az ajánlat nem könyvkiadóhoz méltó.

Heckenast volt az első, aki amatőr kiadásra gondolt: 8 kötetben, velinpapíroson, finom bőrtokban ki akarta adni Kazinczy Ferenc összegyűjtött munkáit; minden előfizető ezüst Kazinczy-érmet kapott volna s az első kötet első lapjára beírták volna az előfizető nevét is; 40 forint lett volna a kiadás ára, de a terv nem valósult meg.

Bámulatos az a sokoldalúság, amellyel Heckenast a tudományos kiadványokat felkarolta. Ő volt a kiadója Lányi Károly alapvető egyháztörténetének, Ipolyi Arnold magyar mythológiájának, Kemény Zsigmond politikai röpiratainak, ő adta ki Palugyay Imre magyar földrajzát és elévülhetetlen érdeme marad Toldy Ferenc irodalomtörténeti kézikönyvének s magyar költészettörténetének kiadása. Ezekkel a kiadványokkal úttörő munkát végzett, bizonyos tudományágak éppen az ő támogatása révén szólalhattak meg magyar nyelven. Valamennyi közt azonban legkitűnőbb érzékre vall a tudományos magyar irodalomtörténetírás felkarolása; ezenfelül vállalkozott Heckenast régi magyar irodalmi termékek kiadására is, Toldy Ferenc szerkesztése vagy útmutatása szerint.

Royer-hagyomány volt a jogi irodalom termékeinek kiadása; Heckenast adta ki Hajnik, Bozóky, Kautz, Konek, Apáthy, Szécsi és más kitűnő jogászok alapvető tudományos műveit és tankönyveit. Ezzel a kiadói tevékenységével a modern magyar jogtudományi irodalom elindítója volt. Viszont Wigand-hagyomány volt a lexikonok kiadása. A Közhasznú Esméreték Tárá, amely Wigandot valamikor a nevezetes pörbe keverte, újra kiadta, a szabadságharc után pedig 6 kötetben adta ki az Újabbkori Ismeretek Tára, később pedig az Ismeretek Tára című 10-kötetes lexikont.

Kiadói tevékenységéről az 1885. évi, főleg pedig az 1872. évi katalógus ad teljes képet. Ez a katalógus számol be legteljesebben Heckenast munkásságáról, abban a korban, amikor az alkotmányosság újjáéledésével az irodalmi élet és ezzel az irodalmi termés is nagyobb lendületet vett. Említettük Jókai és Jósika munkáinak gyűjteményes kiadásait. Utalnunk kell még arra, hogy az első klasszikus sorozatot is Heckenast kezdeményezte és adta ki 40 kötetben a Magyar Nemzet Klasszikus Írói címen; ebben Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Bajza József és Berzsenyi Dániel műveinek kiadói jogát a költő utódaitól vette meg, a Bajza-jogokat pedig Bajza József özvegyétől; ugyancsak megszerezte Garay János, valamint Tompa Mihály és Czuczor Gergely műveinek kiadási jogát, sőt Tompának Olajág című imakönyvét is megszerezte; ez később egyik legnépszerűbb kiadványa lett. Idevágó nevezetesebb vállalkozása még a Magyar Remekírók Gyémántkiadása című sorozat, amely 12 kötetben Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Garay János és mások műveit tartalmazta. Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkáit Kisfaludy Mórtól 1867-ben vette meg és 4 kötetben adta ki.

Meg kell említenünk, hogy tudományos kiadványai közt Horváth Mihály művei voltak a legnépszerűbbek s itt is előfordult az az eset, hogy a kiegyezés után önként ajánlotta fel Horváth Mihálynak a megállapított írói díj felemelését. Jellemző Heckenast vállalkozó szellemére, hogy kiadta magyarul a Weber György-féle 5 kötetes világtörténelmet és Horváth Mihály könyvei mellett Kerékgyártó Árpád Magyar történelmét is. Fontos adat kiadói tevékenységéhez, hogy fenntartotta a Landerer-nyomda régi hagyományát és állandóan kiadta az évről évre

alkotott új magyar törvényeket. Ez a kiadványsorozat csak az elnyomatás idején szünetelt, de már 1865-től kezdve máig szakadatlanul megjelent és ma is egyik legnagyobb büszkesége Heckenast utódjának, a Franklin-Társulatnak.

Heckenast kiadványainak száma 1860 és 1873 közt: 572 magyar mű 780 kötetben és 180 német mű 250 kötetben. 1873-ig összesen 1050 kötetet adott ki. Kiadványait könyvjegyzékekben és tízezerszám terjesztett rölapokon, továbbá hírlapi hirdetésekben ismertette és népszerűsítette. Ő volt az első magyar könyvkiadó, aki bőségesen igénybevette a könyvterjesztés minden eszközét. Ha a raktáron levő kiadványai nem fogytak, gyűjteményeket és sorozatokat rendezett belőlük. Így keletkezett a Vasárnapi Könyvtár 36 kötetes sorozata, a külföldi regényeket tartalmazó Téli Könyvtár, az említett klasszikus- és remekíró-sorozatok, továbbá a Kis Nemzeti Múzeum.

Lázás kiadói tevékenysége mellett mindig egyik legfőbb szenvedélye és legkedvesebb foglalkozása maradt a lapkiadás. 1856-ik évi katalógusa egész sor lapkiadványt sorol fel. Magyar Sajtó címen Hajnik Károly szerkesztésében politikai napilapot alapított; Népvilág címen Vajda János szerkesztésében szépirodalmi tartalmú divatlapot adott ki; protestáns létére ő adta ki Lonkay Antal szerkesztésében a Tanodai Lapok című katolikus hetilapot; ugyancsak kiadásában jelent meg a Jogtudományi Közlöny, a Politikai Újdonságok, továbbá számos hetilap a nép számára. Az elnyomatás korszakában a lapkiadó menthetetlenül két malomkö közé került: vagy olyan lapokat adott ki, amelyek tetszettek a hatóságnak, ezeket a közönség nem volt hajlandó elfogadni; vagy pedig olyanokat, amelyek a közönség ízlését és felfogását szolgálták, ezeket viszont a cenzúra nem engedélyezte. Csak természetes, hogy ilyen körülmények közt a politikai irodalom teljesen elcsenevészsedett. Az abszolutizmus korának elején megszűnt a Szilágyi Ferenc szerkesztésében megjelent Magyar Hírlap, utána a Budapesti Hírlap, végül megszűnt Vida Sándor konzervatív Figyelő-je is és 1850 elején csak a Pesti Napló jelent meg Császár Ferenc szerkesztésében. A politikai élet pangása maga után vonta az irodalmi érdeklődés és közszellem ellanyhulását is. Nem volt lendítő erő, amely a társadalmat megelevenítette és cselekvésre indította volna; a legjobb szellemek kétségbeestek a magyarság sorsán és senki sem mert komolyan irodalmi szervezésre gondolni akkor, mikor az ország politikai szolgátságban sínylődött s a legjobb hazafiaknak egyetlen gondjuk volt a magyar alkotmányos szabadság visszaszerzése. Hiába indult 1853-ban 4 új folyóirat is, érdeklődés hiányában mindegyik hamarosan megszűnt.

Ekkor Heckenast felvetette azt a merész ötletet, hogy népszerű képes folyóiratot kellene alapítani. Merész és veszélyes volt a vállalkozás, mert hatalmas ráfizetés kockázatát kellett vállalni, másrészt pedig számolni kellett a cenzúrával és a rendőrséggel, amelyeknek ellenséges indulata a kiadót igen kellemetlen helyzetbe hozhatta. Heckenast azonban soha nem ment fejjel a falnak, s ha az ő nyugodt, higgadt és tartózkodó üzleti mérlegelése úgy mutatta, hogy a folyóirat megindítható, akkor valóban itt volt a pszichológiai pillanat, melyben a közönség és az idő megérett az ilyen jellegű vállalkozásra. A szerkesztő megválasztása volt természetesen a legfontosabb. A hatóságok jóindulata nagyjából a szerkesztő személyétől függött, s itt megint csak felmerült a dilemma; ha a szerkesztő személye tetszett a hatóságoknak, nem tetszett a közönségnek és megfordítva. Hosszas fontolgatás után Pákh Albert látszott legalkalmasabbnak a szerkesztői tisztre. Pákh Albert meglehetősen közepes, de korában eléggé népszerű író volt, a forradalom és szabadságharc idején betegeskedett, semmiféle mozgalomban nem vehetett részt, így a hatóság nem emelhetett kifogást ellene. Mivel még ebben az időben is beteg volt, Heckenast helyettes szerkesztőt is választott, Jókai személyében; Pákh betegsége miatt tulajdonképpen Jókai volt a folyóirat valóságos szerkesztője. Az új folyóirat Vasárnapi Ujság címmel 1854 március 5-én indult s mindjárt az első néhány szám annyira tetszett, hogy a közönség két-három kiadást is elkapkodott belőle. Az új folyóirat kitűnő munkatársak közreműködésével indult: legbuzgóbb munkatársa Gyulai Pál volt s mellette a

kor legjobb írói szinte megtiszteltetésnek tartották, hogy munkáik a Vasárnapi Ujságban megjelentek. A folyóirat szerkesztői mindjárt az indulás elején megtalálták azt a formát és hangot, amely a művelt közönség ízlésének megfelelt s amely később is és mindvégig büszke hagyománya maradt a Vasárnapi Ujságnak. A következő évek igazolták Heckenast éleslátását: az előfizetők száma oly hihetetlen mértékben felduzzadt, hogy a Vasárnapi Ujság már az ötvenes évek vége felé a magyar családok legkedvesebb olvasmánya volt, úgyszólván egyetlen művelt családból sem hiányzott, egyúttal pedig az új magyar irodalom legtiszteltebb és legelőkelőbb szószéke lett. A Vasárnapi Ujság 1863-ik évfolyamában – amelynek címlapján felelős szerkesztőként Pákh Albert, főmunkatársként Jókai Mór, kiadótulajdonosként pedig Heckenast Gusztáv szerepel – Pákh Albert két érdekes cikkben számol be a Vasárnapi Ujság alapításáról, első 10 esztendejéről, szerkesztőségének és nyomdájának munkájáról („Hol és miként terem a Vasárnapi Ujság”). A cikk leírja az Egyetem utca 4. számú házat, ismerteti berendezését, a nyomdát és a szerkesztőségeket, a kiadóhivatalt és az expedíciót, a raktárakat és géptermeteket, végül pedig részletesen leírja a lap szerkesztésének és nyomdai előállításának munkáját. A második cikk különösen részletesen ismerteti a nyomdai munkát s ennek a résznek külön érdekessége, hogy igyekszik jó magyar szavakkal helyettesíteni az akkor még teljesen (sajnos, részben ma is) német nyomdai műszavakat.

E leírás során ismerteti Pákh Albert a szedők munkáját is és megemlíti, hogy a szedő, ha szorgalmasan intézi dolgát, egy óra alatt legfeljebb ezer betűt rakhat össze. Utána azt a felkiáltást olvashatjuk: „Hányszor kell megemlékeznünk a meg nem született Kliegl-gépről!”

Ezen a ponton érdemesnek tartjuk felhívni a mai olvasó figyelmét a magyar nyomdászat egy elfelejtett hőisére, a magyar technikai kultúra egyik tragikus sorsú alakjára, Kliegl Józsefre. Kliegl József 1795-ben született Baján. Előbb gazdatiszt volt, majd festő lett s végül technikai kísérletezésekre adta magát. Feltalált egy szedő- és osztógépet, melyet 1839-ben Pozsonyban kiállított. A gép általános feltűnést keltett. Ez a betűosztó és betűrakó gyorsgép a mai szedőgép őse. Annak idején megvizsgálta a Magyar Tudományos Akadémia kiküldött bizottsága is és jelentése, amelyet Vörösmarty Mihály fogalmazott, így emlékszik meg a gépről:

„Megtekintettük Kliegl József hazánkfia két rendkívüli gépét, amelyek „sebességre és osztásra” szolgálnak. A betűszedő tizenhárom, a betűosztó huszonhárom szedő munkáját képes elvégezni. Kliegl találmánya kétrendbeli gépből áll, melyek elseje a nyomtatás után szétszedendő betűoszlopokat bontja fel elemeire és minden betűt és jegyet külön szekrénybe rak le. A gépek másika ismét azok sebes szedésére és előállítására szolgál. A két mű szoros összefüggésben áll egymással és egymást egészíti ki. A betűosztó gyorsgép harminc különféle betű és írásjegy elosztására készült.

A tekintetes Tudós Társaság láthatja, mily hatást gyakorolhat ez egykor a népoktatás és eszmék hasznos terjesztésére. A legszegényebb szüle is képes leszen gyermekeinek szükséges könyveket megvásárolni, a legközépszerűbb vagyonú is tarthat magának egy hírlapot ismereteinek folyvást nevelésére. És ha Gutenberg időszakot képezett a polgárosodásnak; Kliegl hazánkfia találmánya a tökély azon pontján van, mely képes időszakot alkotni, amilyen négy évszázad óta fel nem tűnt.”

A gép iránt az akkori magyar közélet legkitűnőbb férfiai érdeklődtek, látta Kossuth Lajos, síkraszállt a találmány megvalósítása érdekében Bajza József, Batthyány Lajos, báró Eötvös József, Garay János, Pulszky Ferenc és mások. Mozgalmuknak az volt az eredménye, hogy országos gyűjtés indult a költségek előteremtésére. Maga Ferdinánd király hatezer forintot adományozott a feltalálónak, azonban az osztrák helytartótanács oly apró részletekben utalta ki Klieglnek a segílyt, hogy az apró összegek úgyszólván elolvadtak kezében, a szedőgép pedig modell maradt. A szabadságharc idején aztán megfeledkeztek a gépről, maga a modell is elveszett. 1848-ban még megvolt valahol, sőt Kliegl házbértartozása fejében el is akarták

árverezni többi gépeivel együtt. 1842-ben Garay János kezdeményezésére írók és művészek könyvet adtak ki Kliegl javára, hogy így majd kellő összeget teremtenek elő a híres szedőgép gyártására, azonban a mozgalom nem járt kellő eredménnyel. A hatvanas években megvolt még a modell tervrajza; Pulszky a Nemzeti Múzeumban helyezte el, aztán eltűnt vagy lappang. Ma már csak egy részletrajza van meg Kliegl Rezső ny. MÁV felügyelő birtokában, Baján: a szedőgép billentyűsorának és excenterének rajza.

Kliegl egyéb találmányokkal is foglalkozott, szerkesztett bűvárhajót, sín nélküli vasutat, aratógépet, kottairógépet; kortársai megbámulták, egy-egy modelljével József nádor gyermekei játszottak. Sín nélküli vasútjában maga a nádor is elgyönyörködött, de nem történt érdekében olyan döntő cselekedet, amely találmányainak megvalósításához segítette volna. Öreg napjait a legnagyobb nyomorúságban élte le, rajzokat másolgatott és sovány keresetét mindig újabb és újabb kísérletezésekre és találmányokra költötte. 1870-ben halt meg Budapesten, azóta teljesen elfelejtették és csak most éled újra emlékezete, amidőn megmaradt emléktárgyaiból Baja város Kliegl-múzeumot rendez be. Kliegl élete a magyar feltalálók, az Irinyiek, a Petzvalok, a Jedlik Ányosok szomorúan tragikus sorsának jellemző példája.

Meglepő a cikknek az az adata, amely a lap szétküldésére vonatkozik; ebből kiderül, hogy a Vasárnapi Ujságnak úgyszólván az ország minden falujában voltak előfizetői; a cikkhez mellékelte rajz mutatja a kiadóhivatal nagyszabású és korszerű berendezését; Pákh Albert ugyan nem mond példányszámot, de annyit megtudunk cikkéből, hogy egy-egy szám példányainak összes súlya, az előfizetők száma szerint a 10-15 q között váltakozik. Nem volna nehéz kiszámítani, hogy ez a súly hány lap-példánynak felel meg, valamint azt is könnyű volna megállapítani, hogy a vállalkozás az évi 10 forintos előfizetési díj révén milyen anyagi haszonnal járt. Hogy hatása és szerepe az irodalmi közszellem kialakításában, valamint a magyarul olvasó közönség gyarapításában milyen értékes és pótolhatatlan volt, azt nem kell külön hangsúlyoznunk, elegendő bizonyíték rá a Vasárnapi Ujság 67 évfolyama. A Vasárnapi Ujságot Heckenast Gusztáv örököse és utóda, a Franklin-Társulat, 1921 végén szüntette meg, amikor a folyóirat a jelentékeny magyar területek elcsatolása következtében elvesztette előfizetői nagyrésztét és így fenntartása aránytalanul nagy áldozatokkal járt volna. Mindenesetre tiszteletreméltó alkotása volt a folyóirat Heckenastnak s munkássága egyik értékes fejezete az új magyar irodalom történetének.

Heckenast Gusztáv négyszer nősült. Első feleségének, Ottilie Wigandnak halála után Bajza József leányát Lenkét vette el; azonban alig két évi házasság után elvált a fiatalasszonytól, aki 20 éves korában újra férjhezment és Beniczkyne Bajza Lenke néven a századvég népszerű regényírójává lett; első regényeit még maga Heckenast adta ki. Harmadik felesége Lövészyleány volt, a negyedik pedig Jurenák Károly ügyvéd leánya, akivel haláláig együtt élt. Anyagi és erkölcsi sikerekben gazdag élet után 1878. április 10-én 67 éves korában régi szívbaja következtében hirtelen meghalt; holttestét Pozsonyból Pestre hozták s a Kerepesi úti temető családi sírboltjában helyezték örök nyugalomra.

Nincs szükség rá, hogy Heckenast Gusztávot külön jellemezzük: egyéniségét és egész szellemét híven tükrözi az a vázlat, amelyet munkásságáról adtunk. Azok a még élő férfiak, akik valamikor együtt dolgoztak vele, már csak néhány jelentéktelen adattal tudják kiegészíteni ezt a képet, nagyon szerette az írók és muzsikuskok társaságát; Volkmann Róbert zeneszerző egyik legbensőbb barátja volt, műveit is kiadta. Gyakran meghívta magához az írókat, költőket, muzsikuskokat s milyen érdekes volna, ha csak némi följegyzés maradt volna ránk ezekről a baráti vacsorákról és társaságokról! Sajnos, a kor emlékirat-szerzői amúgy is gyérszámú följegyzéseikben semmi ilyenről nem emlékeznek meg. Arany, Petőfi, Tompa s más írók levelei és följegyzései valamivel többet mondanak, de baráti érintkezésről ezek sem beszélnek. Bizonyos, hogy Heckenast hatalmas vagyonnal vonult vissza az üzlettől 1873-ban, amikor vállalatát eladta a Franklin-Társulatnak. Ez alkalommal a házat, a nyomdát, a berendezést, a

kiadói jogokat – Volkmann Róbert, Adalbert Stifter s még néhány más kiadvány kivételével –, a raktáron levő kiadványok 30.000 példányát, a kliséket, szóval az egész vállalatot 710.000 forintért adta el és kötelezte magát, hogy a Landerer-örökösöket is ki fogja elégíteni. Ez alkalommal, egyik még élő alkalmazottjának tanúsága szerint, tisztviselőinek egy-egy évi fizetésüket adta ajándékkul; ez a még élő tanú akkor, 24 éves korában, levelezője volt a vállalatnak, 600 forint évi fizetéssel.

Heckenast az adás-vételi szerződésben kikötötte, hogy 2000 forint évi bérért még egy évig, 1874. május 1-ig megtarthatja az Egyetem-utcai ház második emeletén lévő kétszobás lakását, továbbá az épületben lévő istállóját, kocsiszinét és borospincéjét és erre az időre tagja marad a Franklin-Társulat igazgató választmányának. Miután ez az év letelt, elkészült pozsonyi palotája és 1874 novemberében odaköltözött. Örökösen tevékeny szelleme itt sem tudott nyugodni s valóban inkább az időtöltés kedvéért palotája földszintjén kiadványvállalatot alapított „Gustav Heckenasts Verlagskomptoir” néven. Fenntartott kiadói jogai közt szerepelt Arany Toldi estéjének német fordítása, Opitz Tivadar Petőfi fordítása, Adalbert Stifter 17 kötete, Peter Rosegger 11 műve és Volkmann Róbert 49 szerzeménye. Így élte a csendes nyugalom éveit, irodájában foglalkozott, rajzolt, festegetett, olvasott és zongorázott. Gazdag szellem volt, igazi rajongója az irodalomnak. A magyar irodalomért nehéz és viharos évek során, valóban kedvezőtlen körülmények közt, történelmi megrázkódtatások közepette szívósan és önfeláldozóan dolgozott. Meg kell állapítanunk, hogy kevesen tettek nála többet ezért az irodalomért. Érdekes, hogy míg az öreg Landerer magyar nemességet kapott kulturális működéséért, addig Heckenast sohasem részesült semmiféle kitüntetésben. Igaz, hogy nem is kért semmit. Valóban emléket nem is a külső elismerés mulandó jelei fogják fenntartani, hanem a tekintélyes és virágzó vállalat, amely ma is a távoli előd és alapító szellemében dolgozik és teljesíti a változott időkben is, újból történelmi sorsfordulatok közepette, nemzeti misszióját.

A Franklin-Társulat

A hetvenes évek elején írók, tudósok és pénzemberek, – többnyire olyanok, akik Heckenast vállalatát nemzeti és irodalmi szempontból nagy jelentőségűnek és nélkülözhetetlennek tartották, aggodalommal látták, hogy Heckenast öregszik és nincs fia s utódot sem nevelt magának, aki a magyar irodalmi és tudományos kultúrának ezt a nélkülözhetetlen szervét, a Heckenast-féle könyvkiadó-vállalatot fenntartaná; aggodalommal látták, hogy esetleg megszakad az az értékes kulturális folytonosság, amely eleven lendítőereje és termőtalaja volt a magyar tudománynak és szépirodalomnak. Tehát ezek az írók, tudósok és közgazdászok elhatározták, hogy Társulatot alapítanak azzal a céllal, hogy Heckenast vállalatát átvegyék s tovább is az ő szellemében és üzleti hagyományai alapján vezessék. 1873. február 17-én tartották az alakuló gyűlést az alapítók. Ballagi Mór, Bamberger L., Beck Nándor, Deutsch Samu, báró Eötvös Lóránt, Fert L., Fuchs Gusztáv, Fuchs Rudolf, Glatz Henrik, Halász Imre, Heckenast Gusztáv, Holzward F., Hunfalvy János, Immendorfer Ágoston, Jurenák Károly, Koller Béla, Koller Gyula, Lovik Adolf, Mandello Hugó, Preyer Károly és Trebitsch Ignác. A részvénytársaság célja volt „irodalmi vállalatok által az irodalmat gyarapítani és a nyomdai műipart mellékágaival együtt gyakorolni”. E célból 4000 drb. 200 forintos részvényt bocsátottak ki s ezeket az alapítók vették át. A részvénytársaságot Franklin Benjáminról az Egyesült Államok egyik legnagyobb politikusáról nevezték el. Franklin Benjámin a könyvterjesztésnek és a közhasznú ismeretek népszerűsítésének egyik legnagyobb apostola volt. Sírfelirata elmondja, hogy nyomdász volt, porladó teste elfoszló ócska bekötési tábla, amelyből a könyv kiesett; de jön még idő, amikor a könyv díszes új köntösben fog megjelenni. A Franklin-Társulat alapítói, mint egykorú feljegyzésekből tudjuk, a világhírű nyomdász és politikus e prófétai sírfeliratára gondoltak, mikor a részvénytársaságnak nevet választottak. A Franklin-Társulat 710.000 forintért vásárolta meg Heckenast egész vállalatát és a vételárat körülbelül egy év alatt majdnem egészen ki is fizette, egyúttal pedig átvállalta az Egyetem-utcai házra bekebelezett jelzálog-kölcsönöket s ezzel a Landerer-örökösök kielégítését is. A leltározást és az áruk osztályozását Jurany Vilmos közreműködésével végezték el. A kiadói jogosítványok közt, amelyeket a Franklin-Társulat átvett, szerepelt egyebek közt Ballagi Mór magyar-német szótára, Thibaut francia szótára, Szvorényi magyar nyelvtana, Lutter Nándor több tankönyve, Bezerédy Amália Flóri könyve, Jósika Miklós összes munkái, Tárkányi Béla imakönyvei, a Vasárnapi Könyvtár s ezenkívül még rengeteg kiadvány, köztük a naptárak is. A részvénytársaság vezetését az első huszonöt esztendőben három szerv irányította: az évi közgyűlés, az igazgató-választmány és az irodalmi tanács. Tulajdonképpen az irodalmi tanács volt a vállalat legfőbb irányítója: mivel a vállalat egész működése a könyvkiadás körül forgott, az irodalmi tanács nemcsak az irodalmi tevékenységet irányította, hanem hatáskörébe tartozott a nyomda és a könyvkiadás is, feladata volt irodalmi és tudományos szempontból ügyelni a kiadványokra és ezt a feladatát oly komolyan vette, hogy az irodalmi értéket gyakran fontosabbnak tartotta a kiadványok kelendőségénél. A tanács jelentőségét legjobban mutatja, hogy az első 25 évben a tanács elnöke volt egyúttal a választmány és a közgyűlés, tehát az egész részvénytársaság elnöke is. Az első elnök Hunfalvy János volt (1873-1888), a második Kautz Gyula (1888-1892), a harmadik Arany László (1892-1898). Az irodalmi tanács tagjai voltak: Gyulai Pál, Gönczy Pál, Takács Lajos, később Arany László, Heinrich Gusztáv és Nagy Miklós, a Vasárnapi Ujság szerkesztője; Arany László elnöksége alatt pedig Hampel József, Kónyi Manó és Vécsey Tamás.

Eleinte maga a választmány alkotta az igazgatóságot, de 1875 óta a választmányon belül négytagú igazgatóság alakult, amelynek tagjai voltak Weninger Vince, Arany László, Ballagi Mór és Jurany Vilmos, akit Heckenasttól vett át a Franklin-Társulat és ügyvezető igazgatónak

alkalmazott. Juranyt éppen azért választották ügyvezető igazgatóvá, mert a Franklin-Társulat Heckenast irányát akarta folytatni és Heckenast szellemének és hagyományának éppen Jurany volt a leghitelesebb képviselője. Nehézkes, régi vágású, rendkívül alapos, pontos és lelkiismeretes ember volt, egyúttal azonban olyan erőskezű vezető is, hogy valóban szüksége volt rá az új és nehéz körülmények között induló vállalatnak.

Jurany, az első vezérigazgató (1873-1893)

Abban az időben, midőn Jurany átvette a vállalat vezetését, mindenekelőtt az 1873 év gazdasági válságával kellett megküzdenie. Első intézkedése az volt, hogy az igazgatóság hozzájárulásával Hirsch Lipótot, a kitűnő szakembert szerződtette a nyomda vezetésére.

Hirsch Lipót ekkor 32 éves fiatalember volt, csupa ambíció s munkabírási és szívós és szakszerű munkájával, a nyomda technikai átalakításával, új gépek beszerzésével nemcsak azt sikerült elérnie, hogy a Franklin-Társulat nyomdája hamarosan a legelső helyre került a magyar nyomdák sorában, hanem kiváló esztétikai érzékével a kiadványok külsejére is oly nagy gondot fordított, hogy a Franklin-nyomda termékei csakhamar általános és kellemes feltűnést keltettek. Főképpen a nyomdának volt köszönhető, hogy az első üzleti évben a Társulat 190.000 forint forgalmat ért el. A nyomda technikai tökéletesítése szakadatlanul folyt, nemsokára a grafikát is különös figyelemre méltatták és ezzel is fokozták kiadványaik szépségét. A vállalatnak kezdettől fogva legnagyobb baja volt, hogy kevés volt a forgótőkéje; ezen a bajon 1876-ban a Hitelbank segített azzal, hogy 120.000 forintnyi folyószámlát bocsátott a Társulat rendelkezésére. Jurany tapasztalta, hogy csupán a hírlap- és könyvkiadás költségei maguk is fölemésztik, sőt felülmúlják ezt a hitelt s ezért csökkentette a hírlapkiadást, annál inkább, mert az előfizetők száma is megcsökkent. A Társulat fokozatosan megszüntette politikai lapjait. Előbb a Kis Vasárnapi Ujság szűnt meg, aztán a Kelet Népe, végül pedig a Nemzeti Hírlap, amelyre igen sokat áldozott a Társulat, sajnos hiába. A válság évei azonban elmúltak. Jurany szívós munkájának eredményeképpen a forgalom egyre emelkedett, 1885-ben már több mint félmillió forintra rúgott. A kiadványok egyre szaporodtak, a nyomdát is tökéletesítették. Mikor a Franklin-Társulat átvette a vállalatot, a nyomdában volt egy hatlórós gőzgép, hét gyorsajtó, egy Columbia sajtó, három vas kézisajtó, három simítósaajtó, egy-egy simítógép, levonósaajtó és fasaajtó, 360 szedőszekrény, 700 q betű, 12.000 klisé és teljesen felszerelt könyvkötészet. Azonban Hirsch Lipót fokozatosan kicserélte a régi gépeket, újakat szerzett be, tömöntödét rendezett be, majd betűöntödét, később Alauret-gyorsajtót, Gally-sajtót, gázindítót, végül három új gyorsajtót. Így a nyomda egészen felfrissült és a legmodernebb igényeket is ki tudta elégíteni. A személyzet a legkitűnőbb nyomdászokból állt, a vállalat nyelvekre és gyorsírára taníttatta alkalmazottait, akiknek keresete is egyre javult; a nyolcvanas években a Franklin-Társulatnál voltak a legnagyobb szedődíjak; egyes számolószedők heti keresete néha elérte a 33 forint 50 krajcárt, ami többszörösen felülmúlta a kisebb nyomdák szedőinek keresetét. Az üzleti nyereség egyrészt a személyzeti betegsegélyző-alap gyarapítására fordították; ezt az alapot még Heckenast létesítette.

1887. április 9-én a Társulat épületének tetőzete a padláson felhalmozott könyvkészlettel együtt leégett. Ez a szerencsétlenség újabb beruházásokra kényszerítette a Társulatot. Ugyanabban az időben valósággal elkedvetlenítő méreteket öltött a könyvkiadóüzlet pangása. A nyomda technikailag állandóan fejlődött, a kiadó pedig nem tudott eredményeket elérni; a nagy könyvkészletet nem tudták értékesíteni. Végül 1886-ban az igazgatóság elfogadta azt a tervet, hogy a könyvkészletet kiárusítják; a terv végrehajtásával Schwarz Félixet, a Társulat tisztségviselőjét bízták meg, aki vidéki könyvkereskedőkkel, tanítókkal lépett érintkezésbe és sikerült is oly jó eredményt elérnie, hogy nemsokára cégjegyzési jogot, majd igazgatói címet kapott jutalmul. Ennek során az igazgatóság községi népkönyvtárak alapításával kezdett foglalkozni s ezt a műveletet is Schwarz Félix bonyolította le. Gyulai Pál, az igazgatóság tagja ismertette az irodalmi tanácsban ezt az elgondolást, amely a párisi Société Franklin egyik célkitűzését valósította meg. Bihar vármegyében sikerrel folytatta a munkát Schwarz Félix, főleg a községi jegyzők és tanítók bevonásával és sikerült is 18 ilyen 100 forintos könyvtárat felállítani, de már Vas megyében kudarcot vallott a vállalkozás, mire az igazgatóság meg-

szüntette. Üzleti szempontból nem járt ugyan jelentékeny eredménnyel, azonban kulturális szempontból értékes volt, mert sikerült a falvak egyrészében az olvasási kedvet felébreszteni.

Jurany Vilmos kiadói munkásságát teljes egészében az irodalmi tanács irányította és ennek köszönhető, hogy a Franklin-Társulat kezdettől fogva inkább a szép, jó és tartalmilag értékes, mint az üzleti szempontból haszonnal kecsegtető munkák kiadását folytatta; a vállalatnak ez a jellege egészen a mai napi megmaradt. Jurany igazgatóságához fűződik a Budapesti Szemle átvétele; ez az előkelő tudományos folyóirat Gyulai Pál szerkesztésében 1880 óta havi 10 íves füzetekben jelent meg. Eleinte Ráth Mór adta ki, tőle vette át a Franklin-Társulat 1879-ben; ugyancsak tőle vette át Mommsen római és Duncker ókori történelmének kiadói jogát. A Budapesti Szemle a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg és ma is egyik legszámottevőbb tudományos folyóiratunk. Ugyancsak az Akadémia támogatásával adta ki a Társulat a Philosophiai írók Tárat és hamarosan előkelő szerepet biztosított magának a Kisfaludy Társaság kiadványainak nyomtatásában és terjesztésében. 1880 óta a Franklin-Társulatnál jelennek meg a Kisfaludy-Társaság kiadványai, amelyek magyar és külföldi szép-irodalmat, továbbá irodalomtörténeti és esztétikai munkákat tartalmaznak. Ugyanettől az időtől fogva a Franklin-Társulatnál jelentek meg a Kisfaludy-Társaság Évlapjai is. Jurany igazgatósága alatt vállalta a Franklin-Társulat az Utazások Könyvtára c. sorozat kiadását; ez előbb a Földrajzi Társaság vállalata volt, 1882 óta a Franklin-Társulat folytatta, majd 1901 óta Földrajzi Társaság Könyvtára címen tartotta és tartja fenn a mai napig. Ugyancsak a hetvenes években indult a Jeles Írók Iskolai Tára c. sorozat, amelyben az iskolai tanítás céljaira szükséges remekművek jelentek meg magyarázatokkal; ennek füzeiben jelentek meg egyebek közt Arany János balladáit Greguss Ágost és Beöthy Zsolt magyarázataival. Ekkortájt indult az Ifjúsági Iratok Tára című sorozat, amelynek első kötete Cox „Görög regék” c. munkája volt; ez a vállalkozás azonban nem bizonyult életrevalónak.

Annál nagyobb sikert ért el a Franklin-Társulat az Olcsó Könyvtár c. sorozat megindításával. Ez a sorozat, amely valóban olcsó füzetekben ezerszámra terjesztette el a közönség körében a magyar és a világirodalom remekműveit, 1875-ben indult Gyulai Pál szerkesztésében. Igen életrevaló és hasznos vállalat volt, amely rendkívül elterjedt s nemcsak szépirodalmi műveket, hanem tanulmányokat is hozott, s hosszú évtizedekig szinte egymaga látta el az egyetemi ifjúságot és a kevés-pénzű középosztály szellemi szükségleteit

Jurany igazgatósága alatt a Franklin-Társulat kiadói üzlete igen értékes szerzeményekkel gyarapodott. Nagy feltűnést keltett a maga korában Grünwald Béla: A régi Magyarország c. alapvető munkája, amely három hét alatt teljesen elfogyott. A következő évben, 1889-ben hasonló sikert ért el Mocsáry Lajos nevezetes könyve: A régi magyar nemes. A Franklin-Társulatnál jelent meg Pulszky Ferenc korszakalkotó emlékirata: Életem és korom, Deák Ferenc országgyűlési beszédeinek 6 kötete Kónyi Manó szerkesztésében s végül gróf Andrássy Gyula országgyűlési beszédeinek két kötete.

A jogtudományi szakirodalom művelése még a Royer-nyomda hagyománya volt Heckenast vállalatában. A Franklin-Társulat ezen a téren is híven követte Heckenast hagyományát; kiadásában jelent meg Mariska Vilmos Pénzügyi jogi kézikönyve, amely 25 év alatt 7 kiadást ért; itt jelent meg Herczegh Mihály polgári perrendtartása, Vécsey Tamás Római joga – 10 év alatt 6 kiadásban –, és Zlinszky Imre: Magyar magánjoga 14 év alatt 7 kiadásban. Általában a Franklin-Társulat adta ki a magyar jogi irodalom legértékesebb alkotásait. Székács Ferenc: Magyar büntető eljárása, Imling Konrád korszakalkotó műve: a végrehatási törvény magyarázata, Fayer László Büntetőjoga, Grünwald Béla közigazgatási kézikönyve és végül a Közigazgatási Döntvénytár, amely 1877-től kezdve jelent meg Dárday Sándor szerkesztésében. Ugyancsak Dárday Sándor szerkesztésében jelent meg 1877 óta a Közigazgatási Lapok c. folyóirat, amely hamarosan meg is szűnt; annál nagyobb sikere volt a Társulatnak a Jogtudományi Közlöny kiadásával; ezt a folyóiratot Dárday Sándor 1866-ban indította meg és a

Franklin-Társulat Heckenast hagyatékából vette át. A folyóirat rendkívül sokat tett a magyar jogi nyelv megmagyarosítása érdekében.

Egyéb tudományos kiadványai közül meg kell említenünk a nevezetes orvostudományi kézikönyveket, Mann Jakab szülészeti műtéttanát, Purjesz belgyógyászati tankönyvét, Kovács József sebészetét és Mihálkovics Béla bonctanát. Felmerült egy nagyarányú orvosi enciklopédia kiadásának ügye is, ez azonban a Franklin-Társulattal versenyző Orvosi Könyvkiadó-vállalat ellenállása miatt nem valósulhatott meg. A történettudományi művek során kiadta a Társulat Klapka György emlékiratainak magyar fordítását, Duruy Világtörténelmét Ballagi Aladár fordításában, Salamon Ferenc híres és alapvető munkáját: „Török hódoltság Magyarországon” és Göcz József „Budapest története” c. művét, Heckenast-hagyományt folytatott a társulat, midőn megvette Horváth Mihály utolsó művét: „Huszonöt év Magyarország történetéből.” Úttörőnek kell minősítenünk a Társulatnak azt az elhatározását, amellyel 1883-ban kiadta Pasteiner Gyula egyetemes művészettörténetét s ezzel megindította a tudományos magyar művészettörténeti irodalmat. Földrajzi és természettudományi kiadványa ebben az időben igen kevés volt a Franklin-Társulatnak.

Viszont a tankönyvkiadás terén híven folytatta a Heckenasttól rászálalt hagyományokat. A tankönyvírók legszívesebben a Franklin-Társulattal, Heckenast utódjával dolgoztak; a Társulat mindig vigyázott arra, hogy tankönyvei külső és belső érték tekintetében legelsőrangúak legyenek. Évtizedeken keresztül híresek voltak a Társulat kiadásában megjelent Ribáry, Mangold-, Riedl-, Lehr-, Theisz- és Góbi-féle tankönyvek. Ugyancsak értékes és sokáig nélkülözhetetlen kiadványa volt a Társulatnak Finály Henrik latin és Ballagi Mór német szótára.

Jelentékeny és igen népszerű vállalkozása volt a Franklin-Társulatnak a „Budapesti Cím- és Lakásjegyzék kiadása. Ez a nélkülözhetetlen segédkönyv ma is egyike a legkeresettebb közhasznú kiadványoknak; a kiadvány tervét Kolos Lajos belügyminiszteri titkár és Körösy József statisztikai hivatali igazgató 1879-ben vetette fel, amikor a törvény kimondta a bejelentési kényszert s ezzel az ilyen mű szerkesztése és kiadása lehetségessé vált. A két szerkesztő kizárólagos jogot kapott a belügyminisztertől a bejelentőlapok feldolgozására. A Franklin-Társulat a szerkesztőknek 600 forint szerkesztői díjon felül a tiszta jövedelem felét ajánlotta fel. 1880-ban jelent meg a Budapesti Cím- és Lakásjegyzék első évfolyama, de a Franklin-Társulatnak sok áldozatot kellett hoznia, míg a kiadvány elterjedését biztosítani tudta. Később Kolos Lajos egyedül szerkesztette a művet, halála után özvegye folytatta a munkát, tőle aztán a Franklin-Társulat megvette a kiadói jogot. A Budapesti Cím- és Lakásjegyzék a szó szoros értelmében nélkülözhetetlen kézikönyv és egyike a Társulat legsikerültebb kiadványainak.

Kezdetől fogva különös gondja volt a Társulatnak a lapkiadásra. Lapvállalataiba nagy tőkét fektetett, de mint említettük, általában a lapkiadás nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Csak a Vasárnapi Ujság virágzott és hódított nagy olvasóközönséget, egyre szépült, teljesedett, haladt a korral és konzervatív szellemét a politikai és társadalmi változások közben sem adta fel. Ennek mintegy szimbóluma volt a lap feje, amelyet a Társulat Lotz Károllyal rajzoltatott meg, s amely a folyóirat fennállásának egész ideje alatt mindig ugyanaz maradt. A folyóirat melléklete, a Politikai Újdonságok, 1904-ig fennmaradt. A Vasárnapi Ujság szerkesztését később Nagy Miklós vette át és a folyóirattal kapcsolatban Képes Néplap és Politikai Híradó címen újabb hetilapokat indított, majd ezek mellett később Háború-krónika és Világkrónika címen indultak melléklapok. Az üzleti eredménytelenség inkább a politikai napilapok körül mutatkozott. A hetvenes évek eleje óta szüntelenül kísértett az a terv, hogy napilapot alapítson; hosszas vajúdás után Nemzeti Hírlap címen 1874-ben meg is indult a politikai napilap Toldy István szerkesztésében s mellette egy szerkesztőbizottság (Halász Imre, Gyulai Pál, Glatz Henrik) ellenőrizte a munkát. A lap életében válság válságot ért, utóbb Márkus István lett a szerkesztője, de már 1879-ben meg is szűnt. Ezekben az években a

gazdasági világválság hazánkban is érezte hatását: a lapvállalatok tekintélyes számú előfizetőt veszítettek, úgy hogy a Franklin-Társulat e veszteséges vállalatokat lassankint sorra megszüntette és visszatért hagyományos rendeltetéséhez.

Ezek az adatok eléggé bizonyítják, hogy Jurany igazgatósága alatt a vállalat lelkes és lázas munkát folytatott; egyrészt ragaszkodott a régi nemes hagyományokhoz, másrészt haladt a korral, kibővítette kiadói üzemét és mint régen, most is élén járt a magyar könyvkiadásnak. Ebben – az Irodalmi Tanácson és a kitűnő igazgatóságon és választmányon kívül – bizonyára Jurany Vilmost illeti az érdem oroszlánrésze. Ezt a német eredetű, de magyar szívű lelkes és céltudatos könyvkiadót méltán illeti meg előkelő hely és hálás emlékezés a Franklin-Társulat és általában a magyar könyvkiadás történetében.

Jurany húsz évi igazgatói működés után 1893. december 20-án halt meg. Halálával óriási veszteség érte a vállalatot, mert ő volt az, aki az üzlet minden apró részletét és lehetőségét ismerte, ő volt az összekötő kapocs a múlt és jelen, Heckenast és a Franklin-Társulat között, mintegy élő szobra Heckenast szellemének és üzletvitelének. Komolysága, megbízhatósága, óvatossága, gyakorlati tudása, a magyar irodalmi és üzleti viszonyok alapos ismerete olyan kivételes helyzetet biztosított neki a Franklin-Társulat életében, hogy kidőlése szükségképpen erős megrázkódtatást vont maga után. De ebben a fájdalmas veszteségben szinte kiszámíthatatlan előnyök is rejlettek a Társulat jövőjére nézve: Jurany minden kiválósága mellett is megcsontosodott konzervatív volt, az óvatosságot túlhajtotta, az üzletet még a régi patriarchális stílusban vezette, holott a változott és nekilendülő idők új és frissebb, bátrabb és messzebbre tekintő vállalkozó kedvet követeltek. Jurany túlzott konzervativizmusának az volt a következménye, hogy a Franklin-Társulat nem fejlődött, úgyszólván pangott, ugyanakkor, amikor a többi kiadóvállalat a lendületesebb vezetés jóvoltából megerősödött.

A Benkő-Hirsch-korszak (1894-1904)

Jurany halála után az igazgatóság és az Irodalmi Tanács úgy határozott, hogy egyelőre nem választ vezérigazgatót, hanem Jurany helyét két ügyvezető igazgatóval tölti be: Benkő Gyulára bízta a kiadói és kereskedelmi vezetést, Hirsch Lipóra pedig a nyomda vezetését. Benkő Gyula a Pallas R. t.-től került a Franklin-Társulathoz, Hirsch Lipót pedig amúgy is már 1873 óta vezette a nyomdát. Újításainak köszönhető, hogy a Franklin-nyomda betűkészlete úgyszólván teljes egészében megújult és a Franklin kiadványok mindig a kor színvonalán maradtak, esztétikai tekintetben is. Tehát e két kiváló szakember most jelentékenyen kibővült hatáskörrel átvette a vállalat vezetését, mindössze azzal a korlátozással, hogy az ügyvezetés állandó ellenőrzésével megbízták Heinrich Gusztáv igazgatót, a gazdasági ügyek vezetésével pedig örgróf Pallavicini Ede igazgatót. Ezzel az új vezetőséggel indul a Franklin-Társulat életének második korszakába.

Benkő Gyula annyiban szakított a régi hagyománnyal, hogy már igen fontos tényezőnek tekintette és mindig figyelembe is vette a kiadandó művek kelendőségi lehetőségeit, egyúttal pedig a könyvterjesztés megszervezését is főfeladatának tekintette. Abban a törekvésében, hogy a vállalatot modernizálja, hathatós támogatásra talált azokban a kiváló kereskedelmi érzékkel megáldott igazgatósági tagokban, akik ebben az időben kerültek be vagy jutottak fontosabb szerephez a vállalat vezetésében. Az előbbieket mellett a már említett Weninger Vince tett sokat a Társulat anyagi helyzetének megszilárdítása érdekében, König Gyula műegyetemi tanár pedig, akit 1894-ben választottak be az igazgatóságba, kiváló tudományos képzettségével, éleslátásával, energiájával és szervezőképességével hamarosan döntő tényezővé vált a Társulat életében. Ilyen munkatársakkal Benkő és Hirsch együttes üzletvezetése a legszebb reményekre jogosította fel a Társulat vezetését. Jurany idejében kitűnő kiadványok jelentek meg, a nyomda is állandóan fejlődött, azonban a könyvkészlet egyre halmozódott a raktárban, s ezért egyre veszített értékéből. Említettünk néhány kísérletet, amelyekkel a Társulat igyekezett készletein túladni s tudjuk, hogy ezek igen csekély sikerrel jártak. Benkő Gyula első feladatának tekintette a könyvterjesztés megszervezését. A magyar könyvterjesztés fejlődésének nevezetes dátuma 1885, amikor az Aufrecht és Goldschmied cég meghonosította Magyarországon a részletüzletet. Ekkor lepte el az országot a könyvügynökök valóságos raja, a régi vásári könyvkereskedők és vándorló könyvárusok e késő utódainak csapata. Ezek az ügynökök hallatlan szívóssággal és óriási rábeszélőképességgel szinte művészetté fejlesztették a könyveladást. Ugyanebben az időben igénybevette Benkő Gyula a könyvterjesztés másik nagymesterét, a Révai Testvérek céget is. Innen kezdve, éppen a könyvterjesztés érdekében, évtizedeken keresztül sűrű üzleti összeköttetés állt fenn a Franklin-Társulat és a Révai Testvérek cég között. De Benkő Gyula nem érte be ennyivel: függetleníteni akarta magát az idegen cégektől és az volt a célja, hogy megszervezze magának a Franklin-Társulatnak részletüzletét. Ebből a célból szorgalmazta és üttötte nyélbe Méhner Vilmos könyvkiadóvállalatának megvásárlását.

Méhner Vilmos 1872-ben alapította meg kiadóvállalatát, kitűnő üzleti összeköttetéseket szervezett, saját könyvterjesztési szervezetet alapított s főleg a gondosan szerkesztett és óriási példányszámban elterjesztett népies iratok és népnaptárak révén országszerte nagy népszerűséget vívott ki. E mellett nagy sikereket ért el Petőfi Sándor költeményeinek füzetes terjesztésével, Vas Gereben munkáinak képes kiadásával s megszerezte Vörösmarty összes munkáinak kiadói jogát is 20 évre 12.000 forintért. Egyéb értékes kiadói jogok mellett főleg szervezete volt különösen értékes. A Franklin-Társulat számára igen nagy értéket jelentett volna a Méhner-vállalat megvásárlása, mert ennek révén jó kiadványokhoz, kitűnő könyvterjesztő szervezethez és saját könyvkereskedéshez juthatott. Benkő Gyula pompás üzleti

érzekére vall, hogy a Méhner-vállalat megszerzését kellő időben kezdte szorgalmazni. Kifejtette az igazgatóságban, hogy a régi kényelmes üzletvezetés már nem elegendő abban a korban, amikor mozgékony ügynökök járják az országot s füzetes kiadványokkal és előnyös részletfizetéssel ráédesgetik a közönséget a könyvvásárlásra. Rámutatott egyes kitűnő vállalkozásokra, amelyeknek sikerét csak a kitűnő könyvterjesztési szervezet biztosította. Így tehát élet-halál harc zajlott a felszín alatt és tulajdonképpen a könyvpiac megszervezéséről volt szó: elodázhatatlan volt a Franklin-Társulat könyvterjesztő vállalatának megszervezése.

A Méhner-féle vállalat megszerzése kapcsolatba került a Gottermayer Nándor gróf Károlyi utcai házának megvételével. A nyomdai üzem fejlesztése szükségessé tette a telep bővítését és erre a Gottermayer-ház látszott legalkalmasabbnak. Gottermayer hajlandó volt 90.000 forintért eladni házát, azzal a feltétellel, hogy ezenkívül megkapja még érte Méhner Vilmos Királyi Pál utcai házáat is. Így tehát a Franklin-Társulat szinte kénytelen volt megszerezni a Méhner-vállalatot, az előbb felsorolt döntő okokon kívül a Gottermayer-ház kedvéért is (1895). A Gottermayer-házat még át kellett alakítani; a vételáron felül 101.600 forintba került a Méhner-üzlet, 160.000 forintba a ház átalakítása és berendezése, 50.000 forintba az új nyomdai felszerelés, úgyhogy ebben az időben ismét kénytelen volt a Társulat felemelni alapitóját. Így az új igazgatók vezetésével a vállalat lényegesen átalakult, modern nagyüzemmé lett, és főképpen saját könyvterjesztő vállalata révén számottevő szerephez jutott a könyvpiacon.

Benkő újítása, amellyel főszempontjává tette a könyv kelendőségének figyelembe vételét, egyáltalában nem ártott a kiadványok irodalmi értékének. Benkő művelt ember volt és jól tudta, hogy a legötletesebb reklám, a legizlésebb könyvjegyzék és a könyvterjesztési lehetőségek legügyesebb felhasználása sem hozhat eredményt, ha a kiadványok tartalmilag silányak, tehát gondosan ügyelt a kiadványok irodalmi és tudományos színvonalára, de sohasem hanyagolta el az eladási lehetőségeket sem. Az Irodalmi Tanács tudós és író tagjai kereskedelmi érzék híján hajlandók voltak mintegy légüres térben dolgozni, elhanyagolni az eladási lehetőségeket és a kiadványokat egyesegyedül irodalmi, tudományos és kultúrpolitikai szempontokból elbírálni. Azonban csakhamar megmutatkozott, hogy Benkőnek van igaza: a kiadványok üzletileg sikert hoznak és ennek az volt a legközvetlenebb következménye, hogy az irodalmi tanács hatásköre meglehetősen csökkent.

Ezzel pedig a Franklin-Társulat történetében új korszak kezdődik. Az 1898. november 16-i közgyűlés megreformálta a vállalat szervezetét, ennek értelmében az igazgatóság élére elnök került s ennél fogva most az igazgatóság elnöke vette át a legkiterjedtebb hatáskört és ezt a változást az is elősegítette, hogy ebben az időben halt meg Arany László, aki mintegy negyedszázadon át tevékenyen részt vett a Társulat vezetésében. Pallavicini Ede örgróf indítványára az igazgatóság elnökéül Gyulai Pál egyetemi tanárt, a kitűnő író és kritikust választották meg. Gyulai Pál puritán és hajthatatlan egyénisége, széles látóköre, páratlan irodalmi műveltsége és roppant tekintélye nemcsak a Franklin-Társulat jelentőségét, tekintélyét, súlyát emelte, hanem a kiadványok megválogatására, egyes vállalatok (Olcsó Könyvtár) indítására és felvirágzására is döntő hatással volt. Mindaddig meglehetősen hiányos volt a magyar olvasóközönségben a külföldi irodalmak iránti érdeklődés; Gyulai Pál óriási tájékozottságának és intenzív irodalmi érdeklődésének köszönhető, hogy addig nem is sejtett mértékben sikerült a magyar közönség kezébe adnia a külföldi irodalmak remekműveit. A világirodalom klasszikus és modern szerzői egymásután szólaltak meg magyar nyelven és Gyulai Pál ezzel az irányításával nem csupán a Társulat kiadói üzletét lendítette fel, hanem ő maga s ezen a révén Franklin-Társulat döntő és művelődéstörténetileg jelentős szerephez jutott és elévülhetetlen érdemeket szerzett az irodalmi műveltség terjesztése körül.

Heckenast régi háza, három emeletével, a korszerűen átalakított Gottermayer házzal, az elegáns és népszerű könyvkereskedéssel, a Vasárnapi Ujság szerkesztőségével, az európai színvonalon álló nyomdával innen kezdve nagyarányú és úgyszólván lázas kiadói tevékeny-

ség gócpontja. Benkő céltudatos és rugalmas vezetése, Gyulai Pál irodalmi irányítása és König Gyula roppant energiája, és szervezőképessége ebben az időben a kiadói üzletet soha nem sejtett ritmusra indította. Heckenast és Méhner örökségéből a Társulat birtokában volt Bajza, Deák, Eötvös, Garay, Kemény, Szigligeti, Tompa, Vajda és Vörösmarty munkáinak kiadói joga és 1899 óta birtokában voltak Arany János összes kiadói jogai is. Benkő, aki a könyvterjesztés valóságos művésze volt, ekkor azzal a tervvel állt elő, hogy adjon ki a Társulat Magyar Remekírók címen 60 kötetes könyvsorozatot, s az egyes kötetek szerkesztésére szerződtesse a kor legkiválóbb kritikusait és esztétikusait, Beöthy Zsoltot, Berzeviczy Albertet, Gyulai Pált, Riedl Frigyeszt, Rákosi Jenőt és másokat. A munkálatok meg is indultak, a legkitűnőbb élő írók dolgoztak a legkitűnőbb klasszikusok kiadásán és a sorozat a legszebb reményekkel készült. Sajnos, a Franklin-Társulat még mindig rá volt utalva a nagy könyvterjesztő vállalatokra s ennél fogva 1901-ben szerződést kötött az Aufrecht és Goldschmied, valamint a Révai Testvérek céggel, hogy ezek öt éven belül 6000 példányt vesznek át a Magyar Remekírókból. A szerződés révén kiadói és könyvkereskedői körökben híre ment a vállalkozásnak és ekkor – mint a magyar üzleti és különösen könyvkiadói életben oly gyakran megtörténik – az egyik élelmes versenytárs hamarosan ellenvállalatot indított. A Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés jónak látta Remekírók Képes Könyvtára címen olyan sorozatot hirdetni, amelyben nagyjából ugyanazok a remekírók és részben ugyanazok a szerkesztők is szerepeltek. A Franklin-Társulat vállalkozását így kudarc fenyegette, úgyhogy a Társulat kénytelen volt a Magyar Remekírók előfizetőinek egy hatkötetes Shakespeare kiadást ígérni és adni ajándékkul, minthogy Wodianerék egy négykötetes Shakespeare kiadással akarták emelni sorozatuk népszerűségét. 1901-ben már annyira fajult a verseny, hogy a két cég perre ment. Néhány évi harc, pereskedés, tárgyalás és alkudozás után Franklin-Társulatnak sikerült megtalálnia a legjobb megoldást, amely egyúttal Benkő Gyula, és főleg König Gyula üzleti éleslátásának egyik legszebb diadala: megvásárolta a Wodianer-vállalatot, minden kiadványával együtt.

Ugyanezekben az években két más irányban is gyarapodott a vállalat. A kiadó fejlődése nem egyszer arra kényszerítette a vállalat vezetőségét, hogy egyes kiadványokat idegen nyomdákban nyomasson. Kísérletet is tett a Társulat a szomszédos házak megvásárlására, azonban eredménytelenül, így hát kénytelen-kelletlen megvásárolta a felszámolás alatt álló Werbőczy-nomdát (1901) s ezzel a Vármegyeház-utca 11-13. számú ház is birtokába jutott. Ebben a házban alapította meg a Franklin-Társulat később vegyi sokszorosító intézetét. Ugyancsak erre az időre esik Melczer Károly részletüzletének megvásárlása (1902). Melczer előbb az Aufrecht és Goldschmied-cég könyvelője, majd a Singer és Wolfner-cég részletosztályának vezetője volt, egyidőre önállósította magát, mivel azonban nem volt elegendő tőkéje, szívesen eladta vállalatát a Franklin-Társulatnak, amelynek keretében maga maradt a részletosztály vezetője. Ilyen módon lehetségessé vált a raktáron lévő óriási könyvkészlet eladása, egyúttal pedig most már a Franklin-Társulat sikerrel felvehetette a versenyt a másik két nagy részletüzlettel. A kilencvenes évek elejének legnagyobb eseménye mégis a már említett Wodianer-féle könyvkereskedés megvásárlása volt. A cégtulajdonos, Wodianer Arthur, maga is megunta azt a sok összeütközést, amelybe a könyvkiadás révén a Franklin-Társulattal került és ezért azt az ajánlatot tette a Franklin-Társulatnak, hogy vállalatát 1.650.000 koronáért vegye át. Az igazgatóság elfogadta Benkő Gyula érvelését, hogy a Wodianer vállalat megvásárlásával egyrészt megszünteti a káros versenyt, másrészt nyomdáját nagyobb arányban tudja foglalkoztatni, végül pedig a vétel révén igen értékes tankönyvkiadványokhoz jut. Az igazgatóság a vételár egy részét készpénzben fizette ki s mintegy félmillió korona értékben részvényekkel egyenlítette ki. Újabb alaptőke emelést hajtottak végre s az újonnan kibocsátott 3000 darab részvényből ezret Wodianer Arthur, kétezret pedig a Társulatnál eddig is érdekelt Hitelbank vett át. A Lampel-céget az igazgatóság nem szüntette meg, hanem régi neve alatt fenntartotta.

„Ódon ritkaságok boltja”

A Lampel-féle könyvkereskedés őse Leyrer József, egyike azoknak a csodálatos és szinte rejtelmes alakoknak, akik a XIX. század első felében, mikor itt Európa keletén a könyvkultúra és az irodalmi műveltség bontakozni kezdett, feltűnedeztek. Valami varázs vette körül ezeket az embereket, szinte olyanok voltak, mint a középkor alkimistái: mágusai a könyvnek, a mámorító és titkokat feltáró betűnek; különcök, érdekes, rigolyás, rejtelmes, megmagyarázhatatlan emberek, akiknek élete és működése valamiképpen titkok kódéval burkolja a magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem e százévelőtti hőskorát.

Leyrer József üzlete 1795-ben nyílt meg a mai Petőfi Sándor utcában, a Batthyány palotában. Az üzlethez úgy jutott, hogy 484 forintért megvásárolta a csődbe jutott Meisner Ferenc könyvkereskedői jogát. E régi és furcsa antikváriusnak keskeny és homályos boltjában öreg könyvmolyok és régiségkedvelők búvárkodtak és keresgéltek, s valahogy az egész bolt olyan hangulatot árasztott, mint azok a jellegzetes régiségkereskedések, amelyek Prága, Nápoly vagy Párizs sikátorainak különlegességéhez tartoztak. Ilyen volt maga az üzletember is: mintha valami régi-régi metszetből lépett volna ki, maga is hallgatag, zárkózott, furcsa ember, nem is lehetett megkülönböztetni látogatóitól. Antikváriuma a könyveken kívül sok minden csodálatos dolgot rejtegetett: voltak itt repedezett török kávésfindzsák, hétágú ezüst gyertyatartók, elefántcsontlegyezők tussrajzokkal; avatag műkedvelők az elszegényedett nemesi családok idekerült kincseiben, ékszereiben, csipkéiben turkáltak, néha betévedtek elszánt muzsikusok, hogy valami elavult operaszöveg iránt érdeklődjenek. És végül az ódon bolt romantikáját beteljesítik a szerelmesek, akik mégis némi elevenséget és mosolyt hoztak az ódon boltozatok alá. Nem találkahely volt ez az antikvárium s nem csupán könyvesbolt és régiségkereskedés, hanem szerelmi levelező iroda, ahogy a címtáblája hirdette: „Első pest-belvárosi hímrím, alkalmi és egyéb verses, szerelmi, meghívós partecédula készítő gyár”. Mert Leyrer abban is különbözött a polgári könyvkereskedőktől, e tisztos, józan és szabályos üzletemberektől, hogy írói ambíciók ágaskodtak benne. Úgy járt a nagy szellemek könyvei között, mint egy sértett Apollo, aki kénytelen aprópénzre váltani költői lángelméjének kincseit. Így gyártotta itt napról-napról a szerelmesek érzelgős, gyakran elkeseredett s néha-néha boldog és ujjongó vallomásait, így szerkesztette ékes versekben a színlapkihordók, a kéményseprők és a postások újévi üdvözlőit. Üres óráiban azután a maga múzsájának áldozott és e csendes költői társalkodások gyümölcse az a verses-füzete, amely 1832-ben „Spaziergänge eines Pester Poeten” címen megjelent.

De ez a csodálatos ember, az ódon ritkaságoknak ez a varázslója, nem ült mindig titokzatos boltjában; ha rossz idő járt az üzletre, becsukta a boltot és elment házalni aranyos kötésű könyvekkel, amelyeket már régen nem olvasott senki, és varázsigékkal, jóslatokkal, kottákkal; és a vándorútra vitt árukészletben volt játékkártya, arany emlékérem, borostyán-szipka és mindenféle ezüst meg elefántcsont apróság. Mint egyik életírója jellemzi, antikvárius volt minden tekintetben, a maga korában is elmúlt korok embere, költői lelkét csak a múlt igézte, a boltjában levő könyvek szerzői már régi századokban meghaltak, s ha néha kedve kerekedett egy-egy könyvet kiadni – mert ez is előfordult – akkor is régi könyveket nyomtatott le újra. 55 évig élt itt Pesten és folytatta ezt az üzletet. Tipikus alakja volt a városnak, az utolsó különc, abban az időben, amikor a Landerer és Heckenast-cég, hogy csak ezt az egyet említsük, már igen kiterjedt és modern könyvkiadói üzletet folytatott.

Mikor 1850-ben meghalt, fia örökölte üzletét. A fiú már modern ember volt s még hozzá úri-ember: adótiszt. Őt nem érdekelték az ócskaságok és ritkaságok, de még a könyvek sem. A varázsló fia kilépett a napfényre s boldogabb volt a maga jelentéktelen hivatalában, mint apja

az örökös félhomályban, rejtelmes tárgyak társaságában, kielégíthetetlen és szomjú vágyaiban. A fiút már nem Leyrernek hívták, hanem Lantossy Józsefnek: a szabadságharc forró napjaiban megmagyarosította nevét s ez volt a szellemi örökség, amelyet apjától kapott, mert a költői hangzású nevet az öreg Leyrer eszelte ki. Lantossy József a világért sem hagyta volna ott hivatalát, tehát nem folytathatta apja foglalkozását és ezért szakembert keresett, aki az üzletet vezesse. Ezt a szakembert megtalálta Lampel Róbertben.

Mint e kor annyi könyvnyomtatója, könyvkiadója és könyvkereskedője, Lampel Róbert is Németországból származott hazánkba. 1821-ben született Breslauban és iskolái végeztével könyvkereskedősegéd lett, de már 1846-ban menekült hazájából, valószínűleg ugyancsak a sorozás elől, mint valamikor Wigand és előbb Prágában telepedett le, 1848-ban pedig Magyarországra vándorolt. Pesten ütötte fel sátorfáját, mert akkoriban úgy mondták, hogy Pesten „értelmes szakember az utcán söpörheti össze a pénzt”. Ifj. Kilián György és Társa könyvesboltjában lett első segéd, 1850-ben pedig beállt társnak Lantossy József üzletébe, 3000 forint és évi 200 forint házbér fizetésének kötelezettségével. A pesti könyvkereskedők, mint minden alkalommal, mikor új kartárs akart letelepedni, most is hevesen tiltakoztak, de a társascég engedélyezését nem tudták megakadályozni. A cég két évig Lantossy és Lampel néven szerepelt, 1853-ban pedig Lampel megvette Lantossy részét is és azóta önálló könyvkereskedővé vált. Eleinte csak antikvárius volt, de hamar kibővítette könyvkereskedését; fő üzletága lett a bizományi könyvkereskedés, de igen élelmes üzletember létére megtartotta az antikváriumot, amelyben főleg hungaricákkal foglalkozott, továbbá volt kölcsönkönyvtára és könyvkiadóvállalata is. Az ódon ritkaságok lassankint eltűnedeztek az üzletből, régi helye már a könyvek számára is szűk lett; átköltözött a Városház térre, s mikor ebből a helyiségből is kinőtt, a Váci-utca 12. számú házban telepedett meg.

Különösen kölcsönkönyvtárát fejlesztette nagy gonddal; ennek külön helyisége és személyzete volt, vezetője Galli Sándor 48-as honvédszázados lett, Lampel sógora; Lampel 1854-ben nősült és házassága révén sógorságba került Rottenbiller Lipót Pest-városi polgármesterrel is. Kölcsönkönyvtára 1857-ben 15.000, 8 év múlva pedig 26.000 kötetből állt; a tagsági díj évi 6 forint volt.

Lampel Róbert a könyvterjesztésnek igazi mestere volt; de nem igen szeretett ügynökökkel dolgozni, inkább a napilapokban és a lipcsei Börsenblattban hirdetett. Könyvterjesztését nem korlátozta a fővárosra és az országra, hanem Ausztriában és Németországban is voltak üzletfelei. Németül megjelent kiadványait (pl. Vörösmarty kisebb költeményeit Kertbeny fordításában) bécsi és lipcsei bizományosai árusították. De idővel egyre nagyobb kedvet kapott a könyvkiadáshoz és java munkaerejét ennek szentelte; a könyvkereskedés vezetését rábízta földijére, Figulusz Albertre, maga pedig nagyarányú könyvkiadói tevékenységbe kezdett. Mivel nem tudott magyarul, kénytelen volt magyar lektorokat szerződtetni, és így ő lett a lektori intézmény tulajdonképpeni megalapítója. Előbb Zilahy Sámuel, s később Kertész János olvasta és véleményezte a magyar kéziratokat, javította a kefelevonatokat. Nem volt saját nyomdája, tehát különféle nyomdáknak nyomatta kiadványait, s mikor Wodianer Fülöp Hódmezővásárhelyről Pestre költözött a nyomdájával, minden kiadványát nála nyomatta. Kiadványai főképp tankönyvek voltak. Mindjárt első tankönyvkiadványával: Dallos Gyula „Lehrgang zur Erlernung der ungarischen Sprache” c. könyvével (1856) hatalmas sikert ért el; az első kiadás öt hónap alatt elfogyott; 100 példányonként és ívenként az első kiadásért 10, a további kiadásokért öt forintot fizetett. Népszerű kiadványa volt még Kuttner Sándor földrajza és történelme, valamint a Hellén és latin Remekírók sorozata. Oly tekintélyre tett szert tankönyvkiadványaival, hogy a Középiskolai Tanáregyesület felkérésére ő rendezte Tankönyvkiállítást és címjegyzékét is maga állította össze és a maga költségén nyomatta ki. 1860-ban megvette Müller Gyula kiadónak 50-nél több kiadványát és egyesítette azokat a maga kiadványaival; ezek közül egy-egy példány még ma is található a Franklin-Társulat raktárában.

Lampel hamarosan meggazdagodott, előbb szőlőskertet vett a budai hegyekben, 1862-ben pedig megvette Szigligeti Ede svábhegyi villáját. Sokat utazott külföldön, különös szenvedélye volt a képgyűjtés, érdekessége pedig, hogy valóságos széplélek volt; igen jól zongorázott s megtanult franciául, angolul és olaszul is. Három pesti ház tulajdonosa volt, magyar könyveket adott ki, Magyarországon szerezte vagyonát és csak éppen magyarul nem tanult meg. 1874-ben halt meg, s halála után négy hónappal üzletét Wodianer Fülöp vette meg 90.000 forintért.

A magyar nyomdászat és könyvkiadás egyik tiszteletreméltó és érdemes alakja, Wodianer Fülöp, 1820-ban született; eleinte szedő volt, 1848-ban az országgyűlési naplót szedte, de már kora ifjúságától fogva szomjasan és mohón tanult: estéit és éjszakáit az önképzésre, szabadidejét pedig az országgyűlési tárgyalások hallgatására fordította. Az országgyűléssel együtt menekült Debrecenbe, később Pestre, Aradra, végül Lugosra, ahol már csak másodmagával szedte a kormány hivatalos lapját, a Közlönyt, amelyhez hű maradt egészen a világosi fegyverletételig. Az ötvenes években Hódmezővásárhelyen alapít nyomdát, majd Pestre költözik, 1874-ben megveszi Lampel Róbert elárvult üzletét és most már egészen a könyvkereskedelemre adja fejét. A vállalatot az Andrassy-út 21. számú házban helyezi el és a cég egészen 1934. november 1-ig ezen a helyen működött. Wodianer az üzletet Lampel Róbert szellemében vezette tovább, egyre nagyobbította, hirdetéssel, kitűnő üzleti összeköttetéseivel, kiadványai belső értékével egymásután aratta a szebbnél-szebb sikereket, úgyhogy nemsokára elnyerte a cs. és kir. udvari szállító címet. A millenium alkalmával, 1896-ban, amikor cégének százéves jubileumát ünnepelte, címjegyzéket adott ki, amely 1495 kiadványt (1769 kötetben) sorol fel. (Ugyanekkor a Franklin-Társulat kiadványainak száma mintegy 3000 volt.) Kiadványai közt legtöbb a jogtudományi mű (320 kötet), tankönyvkiadványainak száma több mint 300, pedagógiai munka van 182, szépirodalom 129 kötet, ifjúsági irat 119 kötet. Nevezetes kiadványai: Népnevelők Könyvtára, a Francia Könyvtár, a Tanulók Olvasótára; Gracza György: A magyar szabadságharc története, Szalay-Baróti nagy magyar történelme, a Világirodalom klasszikus regényei, a Remekírók Képes Könyvtára.

Egyik legnevezetesebb vállalkozása volt a cégnek a Magyar Könyvtár; ez a sorozat Radó Antal szerkesztésében indult és jelent meg és az volt a feladata, hogy modern magyar és külföldi remekmű kiadásokkal egészítse ki a Franklin-Társulathoz inkább klasszikus irányú Olcsó Könyvtárát. A sorozat narancssárga füzetek egész Magyarországon a legelterjedtebb kiadványok közé tartoztak; ennek a megszerzése megbecsülhetetlen értéket jelentett a Franklin-Társulathoz. Ugyancsak a vállalat megszerzésével jutott hozzá a Franklin-Társulat a Fővárosi Színházak műsorához, Benedek Elek Kis Könyvtárához, a görög és latin remekírók jegyzetes és magyarázatos kiadásaihoz és fordításaihoz.

Wodianer Fülöp, a cég alapítója, 1899-ben halt meg s fiai közül Wodianer Arthur ismerte fel legvilágosabban a helyzetet, amidőn az elkeseredetten hömpölygő pereskedés megszüntetése céljából megvételre ajánlotta cégét a Franklin-Társulathoz. A vétel után a Társulat a Wodianer céget nem szüntette meg, csak éppen könyvkiadó osztályát kebelezte be a magáéba. Az átvett sorozatok kiadását folytatta, sőt új kiadásokat is jelentett meg Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cég neve alatt. Továbbra is fenntartotta a cég könyvkereskedését és ezzel megmaradt a régi szép üzlet neve, vásárlóközönsége és sok értékes összeköttetése.

König Gyula (1904-1913)

A Franklin-Társulat történetének harmadik korszaka König Gyula nevéhez fűződik. König Gyula már a vállalathoz való belépése óta jelentékeny szerephez jutott az ügyek vezetésében és már Benkő-Hirsch évtizede alatt érvényesültek elgondolásai, tanácsai és ötletei, Gyulai Pál irodalmi irányítása mellett. Most, mikor a vállalat birtokába jutott a Lampel-cégnek, az ügyvezetés lényegesen kibővült és az 1904. március 6-án tartott rendkívüli közgyűlés nemcsak az irodalmi tanács hatáskörét szorította meg – amennyiben az igazgatóság ezentúl az irodalmi tanács meghallgatása nélkül is intézkedhetett – hanem alelnöki állást is szervezett, ezenfelül pedig felhatalmazást nyert, hogy egyik tagját megbízhassa az ügyvezetéssel. Ezzel a határozattal egyszerre megrendült az akkori ügyvezető igazgatók helyzete.

Az Irodalmi Tanács háttérbe szorítása egyenes következménye volt Benkő Gyula könyvkiadási módszerének, amellyel a kiadványok kereskedelmi kelendőségét legalább oly fontosnak tartotta, mint irodalmi kiválóságát. A Lampel-vállalat megvásárlásával a Franklin-Társulat tulajdonába jutott a lektori intézmény is, ez pedig sokkal rugalmasabb, mozgékonyabb, frissebb, modernebb és elevenebb szerv volt, mint az Irodalmi Tanács. A Franklin-Társulat átvette és meghonosította ezt az intézményt, úgyhogy innen kezdve az Irodalmi Tanács előbb tisztán tanácsadó testületté vált, később pedig hatásköre és befolyása tisztán elméleti jelentőségűvé zsugorodott. A Lampel-cég beolvasztása után az igazgatóság Kornfeld Zsigmond indítványára felhívta König Gyula műegyetemi tanárt, hogy vegyen részt tevékenyebben a vállalat vezetésében, amiből nyilvánvaló, hogy a tíz év óta betöltetlen vezérigazgatói állást König Gyulának szánták. König, a híres matematikus, már 1898 óta tagja volt az igazgatóságnak, 1900 óta pedig Heinrich Gusztáv utódként ellenőrzője volt az egész ügyvezetésnek. Az ő kezdeményezésére vásárolta meg a Társulat Melczér Károly könyvterjesztés üzletét, amelyet a saját épületében helyezett el.

Benkő Gyula az igazgatóság e határozata után megbántottan lemondott állásáról és kilépett a Társulat kötelékéből. Tíz éve vezette Hirsch Lipóttal együtt a Társulat ügyeit és maga is számot tartott a vezérigazgatói állásra. A következmények azonban megmutatták, hogy a Társulat igazgatósága hivatása magaslatán állott akkor, midőn túltette magát a kicsinyes személyi szempontokon és 1904 márciusi ülésén Kornfeld Zsigmond indítványára König Gyulának ajánlotta fel a vezérigazgatói állást. A Társulat vezetősége bizonyára nem volt barátja a pusztán kereskedelmi szempontokat tekintő ügyvezetésnek, szélesebb koncepciót, nagyobb stílust akart, és helyes érzékkel úgy látta, hogy a Társulat kifejlesztéséhez szükséges tulajdonságok éppen König Gyulában vannak meg. König Gyula befolyása a Társulatnál ekkor már amúgyis úgyszólván döntő volt. Semmiféle fontosabb ügyet nem intéztek el nélküle. König mellett egyre csökkent Benkő befolyása és ez is hozzájárult kilépéséhez. Benkő Gyula, kilépése után, a régi és tekintélyes Grill-féle könyvkereskedést vette át, továbbra is foglalkozott könyvkiadással, és mint a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének köztiszteletben álló elnöke, majd tiszteletbeli elnöke halt meg (1934. jan. 28).

Mozgalmas korszaka volt ez az idő a Társulat életének és a jelentékeny változások során maga a vállalat is úgyszólván teljesen felfrissült és átalakult, valóságos nagyüzemmé lett és ezzel a magyar könyvtermelés egyik legtekintélyesebb tényezőjévé. A részvénytőke emeléseivel a vállalat megerősödött és további fejlődését vezetőinek szerencsés megválasztásával sikerült biztosítani.

König Gyula sokkal erősebb akaratú és önállóbb egyéniség volt, hogysen a vezetésbe beleszólást tűrt volna. Az Irodalmi Tanács – Alexander Bernát, Beöthy Zsolt, Forster Gyula,

Radisics Jenő, Riedl Frigyes, Thaly Kálmán – egyénenként csupa súlyos és tekintélyes férfiúból állt, egyéni véleményük továbbra is fontos volt a Társulat kiadványai szempontjából, azonban a tanácsnak, mint döntő tekintélyű szervnek többé nem volt semmi jelentősége. König Gyula egyik első ténykedése volt, hogy a Lampel-cég példájára megszervezte a lektori állást; lektorait az irodalmi titkár címmel ruházta fel. Első lektora dr. Mikes Lajos volt (1904-1906), utána dr. Wildner Ödön következett (1906-1907), majd Rózsa Miklós (1907-1909); 1909 óta az irodalmi titkári állást Schöpflin Aladár, az új magyar irodalom legnagyobb tekintélyű kritikus és esztétikusa töltötte be, aki a mai napig is lektora a vállalatnak.

1909-ben meghalt Gyulai Pál, az igazgatóság elnöke, a magyar irodalom és a Franklin-Társulat büszkesége. Bár azóta, hogy az 1904. évi közgyűlés König Gyula személyében alelnököt adott mellé, nem vett már élénken részt a Társulat vezetésében, nagy nevével fedezte és fokozta a Franklin-Társulat irodalmi tekintélyét. Utána örgróf Pallavicini Edét választották a Társulat elnökévé. Benkő kilépése után Gárdos Alfréd lett a Társulat kereskedelmi igazgatója, aki a Franklin-Társulatnál érdekelt Hitelbank megbízásából került a vállalathoz; 1907-ben tagja lett az igazgatóságnak.

Az új vezetés az egész vonalon igyekezett felfrissíteni a vállalatot és biztosítani a további fejlődés lehetőségeit. Hamarosan megvette a Társulat a Reáltanoda-utcai Förster-féle házat, amely az udvar felől összeköttetésben van a Társulat házával. A vétel és az átalakítás több mint félmillió koronába került. E bővítéssel kapcsolatban új nyomdai beruházások is történtek, fejlesztették a grafikai ágakat, a Vármegye-ház utcai épületben cinkográfiát létesítettek, amelynek önálló vezetését 1907-ben Krey Ottóra bízta.

A kitűnő műszaki igazgató, Hirsch Lipót, már idestova négy évtizede állt a vállalat szolgálatában s érdemei elismerésül 1905-ben igazgatósági taggá is megválasztották. 1911-ben nyugdíjazták Hirsch Lipótot; nyugalombavonulása után „örményesi” előnévvel magyar nemességet kapott. Ez a külső kitüntetés tulajdonképpen csak csekély jele annak a hálának, amellyel Hirsch Lipótnak a magyar nyomdászat és különösképpen a Franklin-Társulat tartozik. Abban a korban, midőn a Társulat gyökeresen átalakult és alkalmazkodott a modern idők új követelményeihez, az ő kiváló szaktudásának és céltudatos munkásságának köszönhető, hogy a súlyos és kicsinyes magyar viszonyok között a Franklin-Társulat nyomdája lépést tudott tartani a modern technika fejlődésével és valóban készséges, hajlékony és pompás eszközévé vált a Társulat kiadói munkájának, egyúttal pedig mint kereskedelmi nyomda is a legelső és legtekintélyesebbek sorába emelkedett.

Nemsokára kivált a Társulat szolgálatából Krey Ottó is és ekkor az igazgatóság elérkezettnek látta az időt arra, hogy a vállalat műszaki osztályait egy kézben egyesítse, erélyes és szakértő vezetőre bízva, aki alkalmas arra, hogy az egyre növekvő modern igényeket a korszerű technikai haladás tekintetbevételével ki tudja elégíteni s a nyomdát és a cinkográfiát, valamint a könyvkötészetet és az öntődét ennek megfelelően tudja üzemben tartani és fejleszteni. Ezúttal első ízben történt meg, hogy a műszaki vállalatok élére nem nyomdász, hanem mérnök került, Péter Jenő személyében, aki korszerű gépek beszerzésével felfrissítette és versenyképessé tette a nyomdát.

A Társulat új korszakára rendkívül jellemző, hogy König Gyula erélyes vezetése a legnehezebb viszonyok közt is mindig megtalálta a helyes utakat és megoldásokat, és a Társulatot a leg súlyosabb válságokon is bölcsen átsegítette.

König Gyula akkor, mikor a vezérigazgatói székbe került, igen gazdag örökséget vett át, amely azonban nagyjából olyan volt, mint a rejtett kincs: nem gyümölcsözött kellőképpen. A Franklin-Társulat kiadványai közé tartozott ebben az időben a magyar törvények teljes kiadása és ezzel kapcsolatban a hatályos magyar törvények gyűjteménye, amely mind máig egyik legvirágzóbb vállalkozása a Társulatnak. Ugyancsak erre az időre esik a Jókai Mór

jubileumi kiadásának létrehozása érdekében megvalósított együttműködés a Révai Testvérekkel. Jókai legismertebb és legnépszerűbb művei a Franklin-Társulat kiadásában jelentek meg és bár a jubiláris kiadás nyomdai munkáit a megegyezés teljes egészében a Franklin-Társulatnak biztosította, a nagy kiadás bizony veszélyeztette a Franklin-Társulat Jókai-kiadványainak kelendőségét. Mindazonáltal létrejött a megegyezés és a hatalmas nyomdai munka jelentékenyen fellendítette a Franklin-nyomda üzleti eredményeit. Örökségként vette át König Gyula a 10 kötetes Nagy Képes Világtörténelmet, amely Marczali Henrik szerkesztésében ugyancsak közös vállalat volt a Révai Testvérekkel. A munkát 11.000 példányban nyomták, de később a példányszámot 3000-re kellett leszállítani. Sem a füzetes, sem a részletfizetési terjesztésnek nem volt kellő sikere, aminek legfőbb oka talán az, hogy a sorozat egyes kötetei körül igen elmérgesedett tudományos viták kerekedtek. A Magyar Remekírók teljes kiadása hatvan kötetben, amelyről már megemlékeztünk, ugyancsak egyik értékes öröksége volt a Benkő-korszaknak.

Itt még csak azt kell hozzátennünk, hogy a Remekírók sorozatának legértékesebb kötetei voltak Arany János művei. Arany János munkáinak kiadói joga 1900. január 1-ig Ráth Mór tulajdona volt, de már 1899-ben tárgyalások indultak meg közte és a Franklin-Társulat közt az Arany-jogok átvétele ügyében. A tárgyalások azzal a megegyezéssel végződtek, hogy a Franklin-Társulat a bolti ár 40%-áért átvette Ráth Mórtól az összes Arany-készleteket, Ráth Mór viszont a Társulatra ruházta Arany műveinek elővételi jogát s így a Franklin-Társulatnak sikerült Arany János munkáit megszereznie. Innen kezdve, tehát már ide s tova 40 éve a Franklin-Társulat nagyarányú tevékenységet indított meg Arany műveinek terjesztése érdekében. Különösen iskolai kiadások alakjában hozott a Társulat nagy példányszámot forgalomba, főleg a válogatott kisebb költeményeket, balladákat, bírálatokat, Buda halálát s mindezt már 1900-ban. Ezután indította meg a Társulat Arany János összes műveinek kiadását. De számos részkiadást is rendezett a Társulat Arany műveiből, úgyhogy a magyar irodalom legnagyobb kincsének, Arany János prózai és költői műveinek nagyarányú elterjesztése a Franklin-Társulat elmúlhatatlan érdeme marad.

A Benkő-korszaktól örökölt König Gyula egész sor modern szépirodalmi kiadványt, Petelei István, Baksay Sándor, Bársony István, Jakab Ödön, Gyulai Pál, Abonyi Árpád és Arany László műveit. Ezek a kiadványok mindennél világosabban bizonyítják, hogy a Franklin-Társulat megértette az új idők szavát és elsőnek sietett a modern magyar költői és elbeszélő irodalom támogatására, egyúttal pedig a legújabb írói tehetségek lekötésére. A Benkő-korszak érdeme, hogy Heinrich Gusztáv kezdeményezésére megindította a Régi Magyar Könyvtárt és az Egyetemes Irodalomtörténetet, amely egyike akkori népszerű tudományos irodalmunk legértékesebb alkotásainak, egyúttal pedig a Franklin-Társulat legszebb kiadványainak. Másik, külsőleg is páratlanul szép kiadványa a Társulatnak a Magyar Viseletek Története, amelynek képeit Nemes Mihály rajzolta és festette, szövegét pedig Nagy Géza írta. E hatalmas munka, amely éppúgy, mint az Egyetemes Irodalom-történet, a Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával jelent meg, 40 színes és 71 fekete táblán mutatta be a magyar viseletek történelmi fejlődését s nyomdatechnikai és történelmi szempontból egyaránt rendkívül értékes kiadvány. Ugyancsak ebben az időben hozta a Társulat Vámbéry Ármin híres könyvét a magyarság keletkezéséről, Schlauch Lőrinc bíboros egyházi beszédeit 4 kötetben, egész sor értékes jogtudományi és orvostudományi munkát, köztük Csemegi Károly összes műveit, Fabiny Ferenc szerkesztésében a kúriai határozatok gyűjteményét és Térfi Gyula szerkesztésében az ítélőtábla elvi jelentőségű határozatait. Nagyszabású és nagyjelentőségű kiadványa volt a Társulatnak Bartal Antal korszakalkotó munkája, a Magyarországi Latinság Szótára, továbbá a Pecz Vilmos szerkesztésében két hatalmas kötetben megjelent Ókori Lexikon. A tankönyv- és szótárkiadás virágzott és fellendült ebben az időben, az ifjúsági irodalom terén pedig Verne műveinek kiadásával nagyszerű eredményeket ért el a Társulat: Benkőtől kapta

örökségképpen König Gyula Verne műveinek egyedül jogosított magyar képes kiadását, amely eredeti vörös-arany bekötési tábláival évtizedeken át s mind a mai napig egyik legnépszerűbb és legkelendőbb kiadványa volt a Társulatnak. Benkő alatt vásárolta meg a Franklin-Társulat a Tanulók Lapja című folyóiratot, amelynek szerkesztését 1900-ban Gaál Mózes vette át.

König Gyula ezzel a gazdag örökséggel kitűnően sáfárkodott. Vezérigazgatósága alatt érte el a Társulat addig legnagyobb virágzását és élte legmozgalmasabb korszakát. Az üzem korszerű, igazi nagyüzem lett, új vállalatok kapcsolódtak a régihez, a könyvterjesztés terén mindenre elnyúlt a Társulat keze, a kiadói tevékenységre pedig minden alkalmat kiaknázott.

König Gyulát, aki törhetetlen erővel dolgozott a vállalat korszerű vezetésén és fellendítésén, igen megviselték a munka izgalmai. Egészsége megrendült, de a munkából ekkor sem engedett. Az ő érdeme a vállalat működési körének jelentékeny kiterjesztése.

König Gyula érdemei nem annyira egyes kiadványok megjelentetésében csúcsosodnak, mint inkább az egész vállalat egyetemes és harmonikus fejlesztésében. Nagy elgondolásaival, széles látókörével, sajátos üzleti érzékével s kitűnő műveltségével sikerült a Társulat minden osztályát és minden üzemét egyetlen nagy cél egyöntetű szolgálatába állítani. Ez a nagy cél a magyar irodalom és tudományosság korszerű szolgálata és fejlesztése volt. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy König Gyula terveinek szerves fölépítésével, szívós és törhetetlen szolgálatával, céltudatos, színvonalas és gyakran úttörő munkájával vezérigazgatóságának 10 esztendeje alatt csendben, láthatatlanul és szinte névtelenül többet tett a magyar kultúráért, mint e kultúra hivatalos és gyakran hangos őrei együttvéve.

Kiadói tevékenységének legszebb eredménye a Magyar Regényírók hatvankötetes sorozata. A sorozatot Mikszáth Kálmán szerkesztette s ugyancsak ő írt bevezető tanulmányokat az egyes kötetekhez. Mikszáth azóta került szorosabb kapcsolatba a vállalattal, mióta 1902-ben a Vasárnapi Ujság állandó munkatársává szerződött. A Magyar Regényírók sorozata elsősorban régebbi írók klasszikus műveit hozta, de szerepeltek benne Jókai, Mikszáth, Gárdonyi és Herczeg egyes művei is. König idejében vette át a Társulat a Kisfaludy-Társaságtól az „Élet- és jellemrajzok az irodalom köréből” című vállalatot, amelyet Költők és Írók címen folytatott. Négy év mulya, 1908-ban megindította a Grill Károly-céggel együtt a Magyar Írók Aranykönyvtárát, amelyben az újabb magyar szépirodalom legkitűnőbb nevei szerepeltek. A Franklin-Társulat, híven régi hagyományához, mindig lépést tartott az irodalom fejlődésével s ebben a korban is az új magyar irodalom legkitűnőbb képviselőinek munkáit hozta, tiszteletreméltó bőkezűséggel, kitűnő irodalmi és üzleti érzékkel. Kiadásában jelentek meg Berczik Árpád, Cholnoky Viktor, Erdős Renée, Heltai Jenő, Jakab Ödön, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy Endre, Rudnyánszky Gyula és Tömörkény István művei. Ugyanekkor kezdeményezte Wilde Oszkár műveinek magyar kiadását. A cinkográfiai osztály fejlesztése szükségessé tette olyan művek kiadását, amelyek illusztrációik révén kellőképpen foglalkoztathatták az üzemet ezt a részét. Így jelent meg Malonyay Dezső műve, a Magyar Képrás Úttörői, továbbá Térey Gábor szerkesztésében a Modern Festők című kiadvány. Mindjárt König vezérigazgatósága elején elhatározták a magyar népművészetre vonatkozó emlékek kiadását; a nagy munka meg is indult, Malonyay Dezső gyűjtötte az anyagot és írta a szöveget és az első kötet 1908-ban, az ötödik 1921-ben megjelent. A Magyar Nép Művészete egyike a legértékesebb magyar kiadványoknak, mind a szöveg, mind az illusztrációs anyag alapos gonddal készült és így egyike a Társulat legsikerültebb alkotásainak. A Társulat tehát különös gonddal karolta fel a művészettörténeti irodalmat, amelynek további igen kiváló és népszerű alkotása volt Berzeviczy Albert könyve, „A cinquecento festészete, szobrászata és művészeti ipara”, a Társulat egyik legjelentékenyebb kiadványa. Megindult ebben az időben az Országgyűlési Könyvtár, amelynek politikai, jogi és közgazdasági irányú köteteit Kenedy Géza, Matlekovics Sándor, Grecsák Károly és más kiváló politikusok és közgazdászok írták.

Az Ismeretterjesztő Könyvtár külföldi szerzők technikai tárgyú könyveit hozta magyar fordításban azzal a céllal, hogy népszerűsítse a technikai s részben a természettudományi ismereteket. Nagyjelentőségű vállalatot indított el a Társulat 1912-ben Kultúra és Tudomány címen, amelyben a korszerű tudományos kérdésekről részben eredeti, részben fordított tanulmányok jelentek meg. A sorozat ma is egyik virágzó és népszerű vállalkozása a Társulatnak. König Gyula igazgatósága alatt mondott le Gyulai Pál 1908-ban az Olcsó Könyvtár szerkesztéséről (amiért egyébként sohasem fogadott el tiszteletdíjat). Az igazgatóság a szerkesztést Heinrich Gusztávra bízta. König érdeme, hogy kellő egyensúlyt tudott tartani a szépirodalmi és tudományos kiadványok között, ami más szavakkal annyit jelent, hogy a Társulat tudományos kiadványainak száma jelentékenyen emelkedett. Kiadta Thaly Kálmán műveit, hatalmas díszmunkát adott ki 1908-ban Árpád halálának 1000 éves évfordulójára „Árpád és az Árpádok” címen. E mű szerkesztésében és megírásában a történettudomány legkitűnőbb képviselői vettek részt s a mű tartalmilag is, külsőleg is egyike lett a magyar könyvkiadás remekműveinek. Irodalmi és tudományos sikere óriási volt és jellemző, hogy a drága mű az év végére teljesen elfogyott. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala emlékére díszkiadásban bocsátotta közre a Társulat Mikes Kelemen Törökországi Leveleit. Ez a mű is egyike a Társulat emlékezetes és maradandó értékű, egyúttal pedig nagysikerű kiadványainak. Ebben az időben ment át teljesen a Társulat tulajdonába a Jogtudományi Közlöny, virágzott a Vasárnapi Ujság, amelynek szerkesztését 1905-ben a nyugalomba vonult Nagy Miklós után Hoitsy Pál vette át. A Tanulók Lapja című ifjúsági folyóiratot a Társulat megszüntette s helyette Jó Pajtás címen gyermeklapot indított Sebők Zsigmond szerkesztésében. Később Benedek Elek, majd Erdélybe költözése után Schöpflin Aladár vette át a népszerű folyóirat szerkesztését.

König Gyula 1913. április 8-án halt meg. Munkásságát legjobban a tények jellemzik, s ha röviden össze akarjuk foglalni a munkásság értékét és eredményeit, talán azt mondhatjuk, hogy König Gyula minden ízében folyton fejlődő, modern ember volt, minden tekintetben lépést tartott a korrallal, és nemcsak a Franklin-Társulatot vezette új ritmusban, új irányban s nemcsak ezt a vállalatot virágoztatta fel, hanem egyéniségével, példájával és kezdeményezésével új és lüktetőbb munkára lendítette az egész magyar könyvkiadást.

A közelmúlt és a jelen

Mint Jurany halála után, König Gyula halála után is társas ügyvezetés következett: König helyére az igazgatóság alelnökévé Márffy Albint választották, a vezetés azonban az ú. n. végrehajtóbizottság kezében volt. Ennek elnöke az igazgatóság elnöke, Pallavicini Ede, tagjai Heinrich Gusztáv, Wodianer Artur és Péter Jenő, előadója pedig Gárdos Alfréd volt. Ez a társas ügyvezetés azonban alig tartott egy évig, meghalt Pallavicini Ede, helyére Beöthy Zsoltot választották az igazgatóság elnökévé s az ő indítványára 1914. május 12-én Gárdos Alfréd nyert megbízatást a vezérigazgatói teendők végzésére.

A háború meglehetősen nagy megrázkódtatást okozott a Társulat életében is; a hadbavonult munkások helyett szedőgépeket kellett vásárolni, azonban a munkaköltségek annál inkább felduzzadtak, mert a hadbavonult munkások családtagjait segélyezni kellett, az üzem természetesen megcsappant, a tartaléktőkét hadikölcsönbe fektette a Társulat, amely ekként osztott más vállalatok háborús sorsában. Mivel azonban az olvasási kedv, főképpen a hadrakelt seregben, hihetetlen mértékben felfokozódott, a társulat könyvkiadói tevékenysége most sem szünetelt, azonban meg kell állapítanunk, hogy még a folytonos termelés mellett sem érte el a fejlődésnek azt a fokát, amelyre a König-korszak után eljutott volna, ha a világháború nem pusztítja el a gazdasági élet rendszeres és megszokott kereteivel együtt az irodalmi élet folytonosságát is. Kiadta a Társulat ebben az időben a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárát, továbbá folytatta a legújabb magyar szépírók műveinek kiadását; így kerültek régi kiadványok mellé Kosztolányi Dezső és Kaffka Margit művei, hogy csak a legjelentékenyebbeket említsük. Jelentékenyen emelkedett az orvostudományi kiadványok szála. A vállalat a világháború alatt egészen konzervatív pénzügyi és kulturális politikát folytatott és ennek köszönhető, hogy a hatalmas zökkenő után a Társulat a gyászos békében meglehetősen simán térhetett át újból a termelő munkára. Miután megszabadult a háborús gazdálkodás kötöttségeitől, újra minden erejét a magyar művelődés szolgálatába állította. Hogy mily önzetlenül dolgozott a Társulat ezért a magyar művelődésért, azt legjobban bizonyítják az olyan tények, mint az 1921. és 1922. évi közgyűlések határozatai, amelyekkel a Társulat kulturális célokra 400.000, majd egymillió korona adományt szavazott meg és folyósított. Miután Gárdos Alfréd 1921. október 18-án felmentését kérte a vezérigazgatói teendők alól, az igazgatóság november 30-án Péter Jenő addigi műszaki igazgatót választotta meg vezérigazgatónak, aki azóta is mind a mai napig vezeti a Társulatot. A világháború lezajlása és a proletárdiktatúra bukása után a Társulat az új vezetés alatt páratlan nehézségek közben fogott hozzá újra a tervszerű munkához. A legnagyobb áldozata Vasárnapi Ujság megszüntetése volt; az igazgatóság 1921 végén kénytelen volt megszüntetni a páratlanul népszerű folyóiratot, amely nagy magyar területek elcsatolása következtében előfizetőinek tekintélyes számát elvesztette. Az új kor munkásságának mindjárt elején mint hatalmas mérőföldkö tűnik fel Pintér Jenő nagyarányú magyar irodalomtörténete, amely újszerűségével, alaposságával és monumentalitásával a Franklin-Társulat hagyományainak egyik legszebb és legjelentősebb új megtestesítője.

Az utolsó 17 év a Franklin-Társulat életében a König-féle hagyományok egyenes vonalába való bekapcsolódás jegyében telt el. Miután sikerült a Társulatnak a rendkívül nehéz pénzügyi viszonyok, válságok és inflációk akadályain szerencsésen átjutnia, tervszerűen és a régi céltudatossággal fogott hozzá újra legfontosabb hivatásának, a könyvkiadásnak folytatásához. Míg egyrészt nyomdáját fejlesztette, másrészt gazdaságosság okából megszüntette cinkográfiaját és ezzel szabad kezet nyert kiadványainak illusztrálásában. Kifejlesztette a lektori intézményt, úgyhogy ma már hat lektor dolgozik a Társulat kiadványainak előkészítésén. Technikai tekintetben különösen könyvkötő üzemét tökéletesítette, amely ma már a könyvkiadó egész szükségletét fedezni tudja. A könyvelőállítás esztétikai szépségén féltő gonddal örvend a

Társulat és ma már a könyvdíszítés munkáját saját grafikusa végzi. Végül hatalmas arányokban kifejlesztette részletüzletét, amely céltudatos és szakszerű munkával úgyszólván az egész országot s egyes megszállt területek magyarságát is megszervezte a magyar könyv vevő- és olvasóközönségéül.

1923-ban a Franklin-Társulat szövetkezett az Athenaeummal a két vállalat kiadványainak közös terjesztése érdekében. E célból megalapítottak az Afra nevű könyvforgalmi részvénytársaságot, amely az Athenaeum és Franklin-Társulat kizárólagos bizományosa volt, az első magyar könyvnagykereskedés. A Reáltanoda-utcai háromemeletes épület, az Afra központja, csomagolóhelyiségeivel, pénztáraival, irodáival a modern nagyüzem megtestesítője volt. Az Afra 1929. június 30-án szűnt meg.

A Franklin-Társulat történetében minden korban kivétel nélkül megfigyelhetjük, hogy uralkodó alapelv volt a hagyományok tiszteletbentartása. Így máig is elevenen él munkásságában egyik ősenek, a Royer-nyomdának hagyománya, amely mintegy köteleességévé teszi a törvények kiadását, általában a jogi irodalom támogatását. Landerer Royertől vette át ezt az üzletágot, Heckenasttal együtt folytatta s tőlük vette át és műveli változatlanul mind a mai napig a Franklin-Társulat, amely a Corpus Juris, a hatályos magyar törvények, döntvénytárak és a legújabb törvények magyarázatos kiadásával a magyar jogi könyvkiadás élén áll. Landerer-hagyomány a szépirodalmi művek csinos külső alakban való kiadása és főleg a regényirodalom támogatása. Landerer Dugonics regényeivel kezdte és a Franklin-Társulat ma is a legfiatalabb kitűnő regényírógárda műveinek kiadásával folytatja ezt a hagyományt. Wigand-örökség a gazdasági iratok, lexikonok és szótárak kiadása. A Társulat egész működését az a szellem fűti, amelyet Heckenast követett a könyvkiadásban. Heckenast a maga üzemét egyesítette a Royer-, Wigand- és Landerer-hagyományokkal, s meggazdagítva ezeket a maga kitűnő üzleti elgondolásaival és kulturális célkitűzéseivel, átadta örökösének, a Franklin-Társulatnak. Az átmenetet, mint összekötő kapocs, Jurany Vilmos képviselte.

Részint Heckenast, részint Lampel és Wodianer-hagyomány a Franklin-Társulat nagyarányú tankönyvkiadása és az ifjúsági irodalom tervszerű művelése. A Társulatnál már a 80-as évek végén tankönyv-bíráló bizottság működött, amióta pedig a Wodianer-vállalat a Franklin-Társulat birtokába jutott, az igazgatóság mindig megőrizte a tankönyvkiadás terén elért első helyet. A széles látókörű König Gyula 1909-ben az Athenaeummal és a Singer és Wolfner-céggel szerződésileg szabályozta a tankönyvek kiadását és eladását, sőt az Athenaeum elemi iskolai tankönyvkészletét és a kiadványok kiadói jogát 8 évre meg is vásárolta. Ma, amikor a magyar iskolák száma lényegesen megapadt és a tankönyvek árát a Köznevelési Minisztérium állapítja meg, a kötött ár miatt a tankönyvkiadás sokszor nagy áldozatokkal jár. A Franklin-Társulat tehát a magyar kultúrának és köznevelésnek gyakran jelentős áldozatot is hoz, amidőn tankönyvkiadó-üzemét egész teljességében fenntartja és folytatja.

A Társulat mindig különös gondot fordított ifjúsági kiadványaira. Említettük, hogy König Gyula vezérigazgatóságának egyik legnevezetesebb kezdeményezése volt Verne összes műveinek illusztrált és egységes magyar kiadása. A Franklin-Társulat azóta, hogy elődje kiadta Bezeredy Amália „Flóri könyvét”, mindig köteleességének érezte a nemes és magas színvonalú ifjúsági irodalom kiadását. Így jelentek meg a Franklin-Társulat égisze alatt Grimm és Andersen meséi, az Ezeregyéjszaka regéi, Vámbéry indiai tündérmeséi, Cox Görög regék című igen népszerű műve, Benedek Elek Kis Könyvtára, a maga színes és változatos apró köteteivel, s végül Sebők Zsigmond híres Dörmögő Dömötörének kiapadhatatlanul mulató és népszerű kötetei. Az ifjúsági irodalom művelése ma is egyik híven ápolat hagyománya a Franklin-Társulatnak.

De a Társulat kiadói tevékenysége nem csupán a hagyományokon alapult, mert igen sok volt benne az önálló kezdeményezés is. Kiadói munkásságának új és önállóan fejlesztett ága volt a

művészettörténeti irodalom, amelynek már előbb felsorolt termékei mellett meg kell említenünk még az öt kötetre tervezett, de csak 3 kötetig jutott Beöthy Zsolt-féle Művészetek Története című pazar kiadványt. Ugyancsak új kezdeményezés volt a Művészeti Könyvtár sorozatos köteteinek megindítása. A Franklin-Társulat saját kezdeményezése a nagy politikai szónokok beszédeinek gyűjteményes kiadása, továbbá a már említett Budapesti Cím- és Lakásjegyzék, az Ember és Természet című sorozat (1922 óta), valamint a szoros együttműködés a legelőkelőbb irodalmi és tudományos társulatokkal. A Társulatnak mindig gondja volt arra, hogy igazgatóságában helyet foglaljon néhány nagynevű közéleti férfiú, író és tudós, akik tagjai a Magyar Tudományos Akadémiának, vagy a Kisfaludy-Társaságnak. Ezek a kitűnő férfiak a maguk egész szellemével oszlopai voltak a Franklin-Társulat hagyománytisztelőinek. A Társulat elnökei, Hunfalvy János, Arany László, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő, az Akadémia vagy a Kisfaludy-Társaság vezető emberei voltak és így a Társulat mindig élénk és benső összeköttetésben volt ezekkel az előkelő testületekkel. Így az Akadémia támogatásával adta ki a Társulat a Budapesti Szemlét, a francia *Revue des Deux Mondes* című világszerte nagytekintélyű folyóirat magyar mását. A Szemlét Gyulai Pál szerkesztette, az Akadémia nagytekintélyű tagja s ugyancsak ő szerkesztette a rendkívül népszerű Olcsó Könyvtárt is. Az Akadémia támogatta a Heinrich-féle Régi Magyar Könyvtárt, a Philosophiai írók Tára és a Magyar Történelmi Életrajzok, valamint a Pecz-féle Ókori Lexikon kiadását. A Kisfaludy-Társaság tagjainak szépirodalmi, irodalomtörténeti és esztétikai műveit, valamint a társaság Évtapjait és Shakespeare fordításait, végül Költők és Írók, valamint Nemzeti Könyvtár című sorozatait ugyancsak a Franklin-Társulat adta ki.

Ha ebben a pillanatban átfogó képet kellene adnunk a Franklin-Társulat kiadói tevékenységéről, talán legalkalmasabb volna rámutatni arra a színvonalas, tervszerű és nagyarányú munkára, amelyet az utolsó másfél évtized alatt végzett.

E munka szellemi irányítása a Társulat igazgatóságának hagyományos gondja és ambíciója. Ennek az igazgatóságnak, amely híven és következetesen egyesíteni tudja a múlt kötelező nagy hagyományait a modern idők szellemével, „magyarság és európaiság” – a vezérlő gondolata. Az igazgatóság tagjai: Erdély Sándor az országos nevű politikus, Gerevich Tibor a nagytekintélyű műtörténész, Kornis Gyula a kitűnő filozófus, Rados Gusztáv a világhírű matematikus, Ravasz László a nagyszerű szónok és esztéta és Szász Károly a népszerű költő és kritikus.

Anélkül, hogy a Társulat kiadványait katalógus módjára felsorolnánk, itt csak nagy vonásokban ismertetjük munkájának eredményeit. Aki ezen a hevenyészett összefoglaláson végigtekint, tiszta és világos képet fog nyerni a Franklin-Társulat munkásságának irányáról, szelleméről és arányairól. Ennek a munkásságának itt csak négy csoportját emeljük ki, az elsőbe sorozzuk a szépirodalmi és irodalomtörténeti kiadványokat, a másodikba a tudományos műveket, a harmadikba a nagy népszerű kiadványokat s végül a negyedikbe a Társulat folyóiratait.

A szépirodalom terén a Franklin-Társulat a legújabb korban is híven követte azt a régi elvét, hogy mindig szívesen kaput tárt a legújabb és legmodernebb írók előtt. Így jutottak szóhoz napjainkban az új írónemzedék legtehetségesebb tagjai: Schöpfung Aladár, Földi Mihály, Tersánszky J. Jenő, Török Sándor, Németh László, Kolozsvári Grandpierre Emil, Molnár Kata, Thurzó Gábor, Ijjas Antal, Cs. Szabó László, Szenes Piroska és mások. Ez az új nemzedék új problematikát és új hangot hozott és a Franklin-Társulatnak büszkesége marad, hogy nemes konzervativizmusa sohasem tette oly elfogulttá, hogy elzárkózott volna a feltörekvő ifjúság előtt. A Társulat mindig kellő egyensúlyban tudta tartani magyar és külföldi szépirodalmi kiadványait, de mindig gondosan figyelemmel kísérte a külföldi irodalmakat és túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a modern világirodalom legnagyobb értékeit a Franklin-Társulat adta a magyar olvasók kezébe Külföldi Regényírók c. páratlanul népszerű és nagy-

értékű sorozatában. Galsworthy, Sinclair Lewis, Wells, Wilde, Huxley, Hughes, Morgan, Gide, Duhamel, Giroudoux, Mauriac, Green, Lagerlöf, Sigrid Undset, Karin Michaelis, Pirandello, Grazia Deledda, Bontempelli, Roger Martin du Gard legkitűnőbb műveit a Franklin-Társulat adta a magyar közönség kezébe, a legkitűnőbb műfordítók: Schöpflin Aladár, Gyergyai Albert, Illés Endre, Illyés Gyula, Hevesi András és mások tolmácsolásában. Ebbe a sorba tartozik a Társulat nagyjelentőségű kezdeményezése, a nemzeti sorozatok megindítása. Így külön angol, francia, osztrák, olasz és szlovenszkói sorozatban adta ki az illető nemzetek szépirodalmának remekműveit. A szépirodalmi kiadványok sorában meg kell említenünk Rákosi Jenő műveinek 12 kötetes kiadását, Bartóky József egyéni zamatú, tősgyökeresen magyar és művészi novelláinak sorozatos köteteit, Petőfi és Arany költeményeinek kiadását Voinovich Géza jegyzeteivel, a Mindnyájunk Könyvtára c. népszerű sorozatot, amelyben egyebek között Lesage, E. T. A. Hoffmann, Mérimée, Gobineau művei jelentek meg. Jelentős sikert ért el a Társulat Molnár Ferenc műveinek 20 kötetes kiadásával, továbbá a Magyar Klasszikusok 60 kötetes és a Külföldi Klasszikusok 40 kötetes sorozatával. Ez a két sorozat Élő Könyvek gyűjtőcím alatt jelent meg és a Társulat utolsó évtizedének leghatalmasabb sikere volt. Maradandó érdemet szerzett a Franklin-Társulat Jókai műveinek százkötetes új kiadásával, valamint a teljes Mikszáth-kiadással. E két utóbbi vállalkozást a Révai Testvérek céggel közösen valósította meg. Nagy feltűnést keltett Boccaccio Dekameronjának teljes háromkötetes illusztrált kiadása.

De mint már évtizedek óta, ezekben az utolsó években is legnagyobb gondja, ambíciója és büszkesége a Franklin-Társulatnak Arany János műveinek kiadása. A Nagyidai Cigányok díszkiadása Fáy Dezső illusztrációival, a balladák pompás díszkiadása pedig Zichy Mihály klasszikus rajzaival jelent meg a Társulat kiadásában. Az Arany-centenárium alkalmából Arany János összes műveit ötkötetes folio kiadásban hozta forgalomba a Társulat. Legutóbb 1937-ben, a könyvnapra adta ki a Társulat Arany János összes költői műveit, egy kötetben, rendkívül olcsó áron; ez a kiadás tízezerszámra jutott a magyar olvasóközönség kezébe.

A Franklin-Társulat irodalomtörténeti kiadványai közül legnevezetesebb Pintér Jenő Képes Magyar Irodalomtörténete, továbbá az a gyönyörűen illusztrált kötet, amelyet a Kisfaludy-Társaság 100 éves fennállása alkalmából adott ki. Ezzel a kiadói tevékenységével kapcsolatban van a Társulat tudományos kiadványainak gazdag sorozata. Itt említjük a Kultúra és Tudomány sorozatot, amelyben a legújabb fiatal magyar tudós nemzedék, Gyergyai Albert, Halász Gábor, Szabolcsi Bence s mások alapvető tanulmányai megjelentek az egyes tudományágak időszerű kérdéseiről. A Búvár Könyvei c. sorozatban Lambrecht Kálmán, Eddington, Colerus, Tangl nagy feltűnést keltő könyvei jelentek meg a modern természettudományok égető kérdéseiről. Népszerű és általánosan elismert sorozata a Társulatnak a Földrajzi Társaság Könyvtára, amelyben egyéb kitűnő kötetek mellett Stein Aurél, Sven Hedin, Cholnoky Jenő, Tucci-Gherzi, Italo Balbo világhírű felfedező- és tanulmányútjainak tudományos leírásai jelentek meg, gazdag képanyaggal, gyönyörű kiállításban. Ide tartozik az Ember és Természet sorozat, továbbá Cholnoky Jenő nagyszabású ötkötetes műve a Föld és élete, idetartozik Ossendowski nagy feltűnést keltő kalandos könyveinek sorozatos kiadása, Carternek, a kiváló angol tudósnek Tut-Ankh-Amen sírjáról és a vele kapcsolatos leletekről írt izgalmas és világhírű két kötete, Ybl Ervin alapvető tanulmánya a toszkánai szobrászatról és Péter András összefoglaló és úttörő műve: A magyar művészet története. A Franklin-Társulat egyik legnagyobb jelentőségű és forrásértékű kiadványa Berzeviczy Albert négykötetes műve: Az abszolutizmus története Magyarországon. Itt említjük meg az újabb törvények zsebkijáratát, a sok kiadást megért és igen népszerű, ma már nélkülözhetetlen Klinikai Receptkönyvet, valamint a Franklin-Társulat nagyjelentőségű orvosi és jogtudományi kiadványait. A tudományos kiadványok sorában egyik legnagyobb sikere a Társulatnak Kornis Gyula, a kiváló kultúrpolitikus műveinek kiadása. Ezek közt is legnagyobb siker „Az államférfi” c. kétkötetes

hatalmas mű, amelynek francia nyelvű kiadása 1938-ban jelenik meg. Határterületen áll Ravasz Lászlónak, a tudós és költői lelkű püspöknek, a kiváló írónak és esztétának két hatalmas műve: „Alfa és Omega” és „Legyen világosság”. Mindkét nagy mű mélységes hatást tett a művelt magyar közönségre, nemcsak vallásos jellegű cikkeivel és prédikációival, hanem alkalmi beszédeivel, filozófiai, esztétikai és nemesveretű irodalmi tanulmányaival is.

A Franklin-Társulat népszerű kiadványai sohasem tévednek az olcsó és felületes népszerűsítő területére, hanem a Társulat vezetőségének irányításával mindig igyekeznek a legújabb tudományos színvonalon mozogni és csak abban térnek el a Társulat tudományos kiadványaitól, hogy a nehéz és elvont tudományos nyelv helyett igyekeznek könnyű stílusban a laikusok számára is élvezhető módon közölni a tudomány újabb eredményeit. Nagy sikere volt a Társulatnak ezen a téren Világjárók c. sorozatával, amelynek 50 kötete ma már sok tízezer példányban forog a közönség kezén. Régi és új, magyar és külföldi híres utazók és felfedezők kalandjait, tudományos bűvárlatait és felfedező útjait ismertetik e sorozat kötetei, amelyek illusztrációik révén is méltán megérdemelt népszerűsége tettek szert. A népszerű kiadványok sorában tekintélyes helyet foglalnak el a Franklin-Társulat háborús és katonai jellegű kiadványai, amelyek egytől-egyig büszkeségei a modern magyar katonai irodalomnak. Ezek közé tartozik a Világháború története, a nagyemlékű és kiváló katonáíró, Pilch Jenő tollából. Ez a kiváló szakmunka első tárgyilagos összefoglalása a világháború különféle harcterein lefolyt szörnyű küzdelmeknek. Alapvető fontosságú a Pilch Jenő szerkesztésében megjelent kétkötetes gyönyörűen illusztrált magyar katonai történelem: „A magyar katona vitézségének ezer éve”. Nemcsak a magyar, hanem a külföldi irodalmakban is párját ritkítja a Pilch Jenő szerkesztésében megjelent ugyancsak kétkötetes gazdagon illusztrált mű, „A kémkedés és hírszerzés története”. A Franklin-Társulatnak ezekkel a katonai jellegű kiadványaival az volt a célja, hogy nemzeti értékeinket átvigye a köztudatba, óvatosságra, kemény munkára és egyúttal önfeláldozásra tanítsa és nevelje az új nemzedéket. Így a Társulat ezekkel a kiadványaival nem csupán a tudomány népszerűsítését, hanem a nemzetnevelés nagy gondolatát is szolgálta.

A nemzeti műveltség terjesztésének hatalmas eszköze volt a Társulat roppant arányú, ötkötetes kiadványa: „Magyarország Vereckétől napjainkig”, amely Magyarország földjét, népét, történelmét, irodalmát, természeti kincseit, technikáját, vallási, politikai, jogi életét, iparát, kereskedelmét, sportját, hadseregét a legújabb adatok alapján, a legkiválóbb szerzők tollából páratlanul gazdag képanyag kíséretében ismerteti. Az eddig felsorolt népszerű tudományos kiadványok kiválóságát és jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a Kormányzó úr Öfőméltósága, József kir. herceg, néhai Gömbös Gyula miniszterelnök írt hozzájuk előszót vagy ajánló sorokat.

A népszerű kiadványok másik csoportját azok a gyönyörűen illusztrált és gazdag külsőben megjelent kötetek teszik, amelyek a katolikus olvasóközönség körében találtak rendkívül szíves fogadtatásra; ily módon bebizonyosodott, hogy ezek a könyvek valódi szükségletet elégítettek ki. A negyedrétaalakú, albumszerű, gyönyörűen aranyozott, vászon- vagy bőrkötésben megjelent kötetek a Szentek legendáit, Szent Imre életét, a katolikus világ zarándokhelyeit ismertették s közülük a legnépszerűbb lett a Mária-könyv, amely Lévy Mihály v. püspök, pápai prelátus szerkesztésében jelent meg és óriási példányszámban terjedt el a magyar katolikus közönség körében. Hasonló népszerűsége jutott „A katolikus hittérítés története” c. kétkötetes népszerű tudományos munka, amely ugyancsak Lévy Mihály püspök szerkesztésében jelent meg. Ez a munka roppant anyagával és a feldolgozás újszerű módjával az egész világ katolikus irodalmában egyedülálló.

Végül óriási olvasótáborra sikerült biztosítani a Franklin-Társulatnak népszerű vadászkönyveivel. Ezeknek kiadásával a Társulat tovább művelte azt a műfajt, amelyet a magyar irodalomban Bársony István kezdeményezett, egyúttal pedig a maga kiadványaival olyan virágzásra

emelte, hogy ma már az eredeti fényképekkel illusztrált magyar és exotikus vadászkönyvek a könyvpiac legkeresettebb cikkei közé tartoznak. Ezek között kiválik művészi stílusával és áhítatos természetszemléletével Zsindely Ferenc lenyűgöző szépségű vadászkönyve: „Isten szabad ege alatt”. Új hangot ütött meg és a vadászkönyvek új típusát teremtette meg a Társulat másik nagysikerű szerzője, Kittenberger Kálmán, a nagynevű Afrika-vadász és természetkutató „Vadász- és gyűjtőúton Kelet-Afrikában” és „A megváltozott Afrika” c. hatalmas köteteivel. E vadászkönyvek sorában hangjának nemességével, úri sportfelfogásával és pompás megfigyelő erejével messze kimagaslik Horthy Jenő könyve: „Egy élet sportja”, amelyben természeti megfigyeléseiről, állatszeretetről, a lovak természetrajzáról és sportképességeiről, továbbá változatos és kalandos afrikai és ázsiai vadászélményeiről számol be. A sorozat legutóbbi megjelent kötete báró Szurmay Sándor színes, változatos tartalmú és úttörő műve: „Vadász emlékek-horgászélmények”. E könyvben az uzsoki hős, a vérbeli katona őszinteségével, a bölcs férfi derűs nyugalmaival és valami édesen folyó istenadta mesélő kedvvel mondja el érdekes vadászélményeit s mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket horgászkirándulásain a halak élete felől szerzett. Úttörő munka, az első nagyszabású magyar horgászkönyv, s biológiai szempontból is a legérdekesebb és tudományos tekintetben is értékes megfigyelések egész sorát hozza. A könyvnek külön érdekessége a szerző tisztelt és népszerű személye, aki a derűs öregség napjaiban, a háború véres munkái után, a szelíd és békés sportok szeretetére akarja édesgetni nemzete ifjúságát.

A Franklin-Társulat jelenének legnevezetesebb és legnépszerűbb alkotása két folyóirata, a Tükör és a Búvár, amelyeknek megindítása és munkája terv-szerűen bekapcsolódik a Társulat kiadói tevékenységébe, s bizonyos eleven ritmust ad a Társaság munkájának. Mikor a Franklin-Társulat Tükör c. szellemi tudományi folyóiratát megindította, tudatosan a Vasárnapi Ujság szellemi örökösét és folytatását akarta megteremteni. Ezért mind a Tükör, mind testvér lapja, a Búvár oly nagy jelentőségű a Társulat újabbkori történetében, hogy megindításukat és munkásságuk irányát részletesebben kell ismertetni.

A Tükör

Említettük, hogy az idők túlnőttek a Vasárnapi Ujságon: ez a remek folyóirat egy korszak képviselője volt. Képviselője a megújuló és fellendülő magyar szellemnek, az alkotás és a művelődés lázának, amely a múlt század második felét fűtötte, képviselője volt annak a béke-korszaknak, amely nem szerette a gyors ütemet, az élet lázasabb ritmusát, hanem a nyugodt hétköznapi egyensúlyos biztonságában élt és így elégítette ki szellemi szükségleteit. Boldog korszak, amely az irodalmi irányítást olyan gárdától kapta, mint a Vasárnapi Ujság író- és tudósgárdája volt. A magyar közélet, irodalom és tudomány legkitűnőbb szellemei mindenkor megtiszteltetésnek tartották, ha a Vasárnapi Ujság munkatársai lehettek. Ez az oka, hogy a Vasárnapi Ujság a magyar szellemi életben több mint fél évszázadon keresztül a legmagasabb színvonalat jelentette. Ezt a színvonalat és ezt a tekintélyt, egyúttal ezt a hatását megtartotta akkor is, amikor a század elején új irodalmi áramlatok új eszményeket és új folyóiratokat állítottak az irodalom szolgálatába. Az új irányok harcos zászlóvivői maguk is szívesen vették igénybe a Vasárnapi Ujság rangot jelentő nyilvánosságát.

Amint a világháború elmúltával újra megindult a szellemi munka és újra nekilendült az újságírás és ezzel a kulturális élet is, a közönségnek egészen új jelenségeket volt alkalma megfigyelnie. A napilapok lassankint kezdtek képeket hozni, majd mindennapos képes mellékleteken ismertették az időszerű eseményeket. A nyomdatechnika fejlődése lehetővé tette, hogy mindenféle papiroson tudtak hozni élvezhető képanyagot, ezenfelül pedig a legtöbb lap vasárnaponként külön testes képesmellékletet adott. Elérkezett az új képes folyóiratok kora. Ebben az elszegényedett korban úgyszólván fillérekért adták és adják a tömegízlést kielégítő, többnyire mélynyomásos képeslapokat, amelyek a békeviszonyokhoz képest óriási példányszámban fogynak. Azonban ezek az újfajta képesmellékletek és hetilapok, hogy egymással versenyezzenek és a közönség körében népszerűsége vergődjenek, kénytelenek voltak félretenni minden magasabb irodalmi és kulturális igényt: egyszerűen alkalmazkodtak a közönség igényeihez és ízléséhez. Mivel pedig a háború utáni élet jellemzője a kulturális igénytelenség vagy más szavakkal a színvonal süllyedése, magától értetődik, hogy ezek a folyóiratok, amelyek a közönség igényeit igyekeztek kiszolgálni, leszálltak ennek a kisigényű közönségnek szellemi színvonalára és egyáltalában nem óhajtották, de nem is tudták volna a közönség szellemi érdeklődését irányítani.

Így sikerült elburjánoznia ennek az alantasabb irodalomnak. Más, szerencsésebb országokban ez nem történt meg ilyen mértékben, vagy legalább is megmaradt az egyensúly az értéktelen és vásári kiadványokkal szemben. Angliában, Franciaországban, Olaszországban és Németországban bizonyára még jóval több ilyen közönségfolyóirat jelenik meg, de mellettük ott van az Illustrated London News, az Illustration, az Illustrazione Italiana, a Leipziger Illustrierte Zeitung. Ezek képviselik a színvonalat, ezek elégítik ki annak a közönségnek igényeit, amely nem hajlandó odaadni magát a léhaság és felületesség kultuszának. A szegényes magyar viszonyok következménye, hogy a Vasárnapi Ujság nem bírta ki a megváltozott idő és a megváltozott ízlés versenyét.

Akkor, amikor a magyar közélet és szellemi élet annyira megnyugodott, hogy újból hozzáfoghatott az alkotó munkához, a Franklin-Társulat is érkezettnek látta az időt, hogy hagyományaihoz híven újból munkatervébe iktassa a közönség irányítását.

A Franklin-Társulat vezetősége tudta, hogy ez a közönség, amely a Vasárnapi Ujságot több mint ¾ évszázadig szerette és fenntartotta, még mindig megvan és csendes sóvárgással gondol azokra az időkre, amikor a legmagasabbrendű folyóirat elégítette ki kulturális igényeit. A Franklin-Társulat vezetősége tehát számot vetett egyúttal az új idők megváltozott szellemével

és követelményeivel is akkor, amikor elhatározta, hogy magas színvonalon álló képes folyóiratot indít. Ez az elhatározás számot vetett azzal a körülménnyel, hogy az új folyóirat nem foglalkozhatik időszerű és napi érdekességekkel, hiszen a napilapok képes mellékletei mindent letarolnak előtte. Ebből a felismerésből önként következett, hogy az új folyóiratnak felül kell emelkednie a napi és hírlapi érdekességeken. Általános kulturális szempontokat kell maga elé tűznie és be kell iktatnia tervébe a modern közönség szellemi szükségleteinek kielégítését olyan értelemben, hogy egyúttal kezébe vegye ennek a közönségnek irányítását. Így indult a Tükör az 1933-as évben, dr. Révay József szerkesztésében.

Aki párhuzamot von a Vasárnapi Ujság és a Tükör között, hajlandó arra a következtetésre jutni, hogy a két folyóirat merőben különbözik egymástól. A Vasárnapi Ujság nagyrészt aktuális eseményekhez és kérdésekhez tapadt, a Tükör ezektől teljesen függetlenül, tudatosan kerüli a napi aktualitást, különös tekintettel arra, hogy havonta csak egyszer jelenik meg. Azonban aki mélyebben belenéz a két folyóirat viszonyába, észre fogja venni, hogy a Vasárnapi Ujság és a Tükör a legközelebbi rokonságban áll egymással s látni fogja, hogy a Tükör szellemi rokona és örököse a Vasárnapi Ujságnak. A Tükör művelődéstörténeti, vagy ha úgy tetszik szellemtudományi folyóirat, amelynek célja a közönség tájékoztatása a szellem-tudományok állásáról és eredményeiről, egyúttal a modern kultúra minden kérdéséről, tehát az irodalmon és a tudományon kívül a művészetről és zenéről, a színházról, filmről, a modern fényképezésről és a rádióról.

A Tükörnek az a törekvése, hogy összefoglalja a modern embert érdeklő kulturális kérdéseket és tájékoztassa a közönséget, magában foglalja azt a célt is, hogy ezt a közönséget egyúttal irányítani akarja. A Tükör munkája és célkitűzése ismét abból az adott helyzetből fakadt, hogy a Franklin-Társulat az új idők, mondjuk az új történelmi korszak küszöbén felismerte új hivatását és ismét műhelyébe tömörítette a modern magyar irodalom és tudomány számottevő fiatal nemzedékét, azt az új gárdát, amelyből bizonyára a jövő évtizedek magyar közéletének, irodalmának és tudományának értelmiségi vezetői kikerülnek. Az az adott helyzet, hogy ez az elit-csapat a Franklin-Társulat könyvkiadói tevékenységének részese lett, hogy ezeknek az íróknak és tudósoknak regényei és tanulmányai a Franklin-Társulat kiadói programjának gerincét alkotják, szinte természetesen hozta magával, hogy ezt az új író és tudósnemzedéket a Franklin-Társulat vezetősége éppúgy folyóirat révén igyekezett összehozni a magyar olvasóközönséggel, mint régen a Vasárnapi Ujság révén az akkori író- és tudósgárdát.

Így valóban elmondhatjuk, hogy a Tükör hasonló szellemi atmoszférából született, mint a Vasárnapi Ujság. Örökölte a Vasárnapi Ujság hagyományait és szellemét, hiszen mind a két folyóirat egyformán a Franklin-Társulat kulturális munkásságának mintegy összefoglalását, szintézisét jelenti s ennél fogva természetes, hogy iránya, jellege, szerepe és hivatása azonos a régi Vasárnapi Ujságéval.

A Franklin-Társulat abban a meggyőződésben áldoz erre az új folyóiraatra, hogy ezzel értékes szolgálatot tesz a magyar szellemi életnek és művelődésnek. Egyrészt szószéket ad a fiatal íróknak és tudósoknak, másrészt pedig a közönséget irányítja és neveli a szellemi kultúra iránti érdeklődésre, a fiatal író- és tudósnemzedék megismerésére, célkitűzéseinek megértésére és követésére. Ez a nemzedék már az új idők hangján szól a magyar közönséghez, magatartása, életfelfogása, világnézete az új idők szellemében fogant és ezért hiszi a Franklin-Társulat, hogy a Tükör, amely ennek a fiatal nemzedéknek bélyegét hordja homlokán, megtermékenyítője és irányítója lesz majd az új magyar szellemi életnek. A Franklin-Társulat és a Tükör szerkesztősége hiszi, hogy az új szellem, az új problémakör, az új írói magatartás, felelősségérzet és hang szerencsés összhangba fog olvadni azokkal a nemes és értékes hagyományokkal, amelyeket a Tükör a Vasárnapi Ujságtól örökölt.

A Búvár

Az utóbbi két évtizedben hallatlan mértékben megélénkült az érdeklődés a technikai és természettudomány kérdések iránt. A háború mintegy szakadékot vágott a békekorszak és a mai kor közé és az emberiség lassankint feleszmélt abból a békebeli letargiából, amelyben már úgy rendezkedett be, mintha soha semmi sem változnék és mintha a technikai haladás csupán néhány mérnök ügye volna, nem pedig az egész emberiségé.

A háború borzalmai és a technika meglepetései maguk is segítették megváltoztatni világszerte a közönség érdeklődésének irányát és tágítani ennek az érdeklődésnek körét, úgyhogy ma már a gyermekben is élénken megnyilvánul a technikai és általában a természettudományos érdeklődés, sőt tájékozottság. Az iskolák laboratóriumaiban már a gyermekkorban komoly kutató munkával foglalkoznak és meglepetten tapasztalhatjuk, hogy laikusok milyen komoly érdeklődést mutatnak természettudományos, technikai és orvosi kérdések iránt.

Hogy ez a szellem Magyarországon is gyökeret verhetett, hogy a tanulóifjúságtól kezdve, a laikusok széles rétegein át a legműveltebb közönségig mindenki mohón és szomjasan érdeklődik a technikai kérdések iránt, abban kétségtelenül oroszlánrésze van a Búvár című folyóiratnak, amely a modern szerkesztés és technika minden vívmányával elsőnek valósított meg egy Magyarországon eddig ismeretlen folyóirat-típust.

A Búvár, a világ legkitűnőbb képes magazinjainak (Sapere, Nature, Koralle stb.) méltó versenytársa, a tudományos népszerűsítésnek olyan műfaját teremtette meg, amely egészen új volt, ellentéte annak a felületes népszerűsítésnek, amelyet egy időben olyan szívesen műveltek nálunk. A Búvár nem azt a módszert választotta, hogy felhívította tudományos mondanivalóit és leszállt a laikusok fogalomzavaraihoz, tájékozatlanságához és felületességéhez, hanem éppen az ellenkező útra tért: jótányit sem engedett a tudományos színvonalból és igyekezett a laikusokat felemelni magához, igyekezett közönséget nevelni a természettudományi, technikai és orvosi kérdések tanulmányozására.

A Búvár érdeme, hogy a magyar közönség széles rétegei most már komolyan és tájékozottan foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel és mindenekfelett érdeme, hogy felismerte ezeknek a kérdéseknek döntő jelentőségét a modern ember magatartásának irányításában.

És itt hálával és elismeréssel kell gondolnunk Lambrecht Kálmán egyetemi tanárra, a Búvár alapítójára és első szerkesztőjére, a világhírű paleontológusra, akinek hatalmas paleontológiai rendszertana úgyszólván bibliája az egész világ paleontológusainak. Lambrecht Kálmán azonban nem csupán tudós volt, hanem kitűnő író is; könyvei mindig eseményt jelentettek, stílusa a legkitűnőbb magyar írónak is becsületére vált volna és mindez együtt: szeretetreméltó egyénisége, kitűnő szervezőképessége, tudományos hírneve, hatalmas méretű és sokirányú tájékozottsága, nyelvismeretei, problémáinak felvetése, éles szeme, mindez közrejátszott abban, hogy újat, érdekeset, irányító és döntőjelentőségű folyóiratot tudott alkotni. Lambrecht Kálmán a Búvárnak mindjárt első számában tökéletes alakban adta a magyar közönség kezébe ezt a folyóiratot. Nem kísérletezett, nem tapogatódzott: céltudatosan és határozottan ment előre. Tudta mit csinál.

Hogy alkotása milyen időtálló és mennyire mélyen belegyökeredzett a magyar természettudományos, technikai és orvosi életbe, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy alapítójának korai halála után is változatlan elevenséggel és frissességgel él és hat, és ha lehet, egyre jobban összeforr a magyar közönséggel, amely Lambrecht Kálmán két alkotása: a Búvár és a Búvár könyvtára köré csoportosult. Lambrecht Kálmán korai halála megmérhetetlen veszte-

sége volt a magyar tudományos életnek, de fájdalmas gyásza a Búvárnak is, amely benne örökké nyugtalan, örökké kutató, fáradhatatlan és biztoskezü irányítóját veszítette el.

A magyar tudományos élet szervezettségét azonban legjobban bizonyítja, hogy már röviddel a felejthetetlen alapító halála után sikerült a Búvár élére olyan szerkesztőt állítani, akinek kitűnő filozófiai képzettsége, természettudományos tájékozottsága, s elméleti és gyakorlati szakértelme biztosítéka volt annak, hogy a Búvár változatlanul megtartsa azt az irányt, hangot és szellemet, amelyet Lambrecht Kálmán egyszer s mindenkorra kijelölt számára. Dr. Cavallier József, a harcos újságíró, a kitűnően képzett filozófus, minden energiáját és tudását latba vetette, hogy a Búvár méltó maradjon alapítójának elgondolásához és szelleméhez.

Így a Búvár az ő vezetése alatt tovább is a régi úton halad, azonban ez a régi út, valósággal új: Lambrecht Kálmán törte ezt az utat a háború utáni magyar tájékozatlanságban és szervezetlenségben; ma már örömmel kell megállapítanunk, hogy az út egyre szélesedik s már nemcsak egyesek, hanem valósággal rajok járnak rajta s egyre szélesebb, egyre felemelőbb, egyre ragyogóbb az a távlat, a mely ezen a Búvár-törte úton a magyar természettudományos műveltség jövőjére nyílik.

Befejezés

Ha végigtekintünk a Franklin-Társulatnak és jogelődjeinek immár 222 éves történetén, feltűnik, hogy e történet vonala kezdettől fogva töretlenül egyenes. A vállalat üzleti szelleme a józan és puritán német becsületességből fakad, amelyet még tisztábbá szűrt és megnemesített az első tulajdonosok: a Royerek, Wigandok és Heckenastok protestáns szívóssága, munkaszeretete és művelődési vágya. De töretlenné tűnik ez az egyenes vonal akkor is, ha a vállalat másik összetevőjét, a Landerer-ágot szemléljük. Ez az ág, amelynek temperamentos és lendületes képviselője Landerer Lajos, a hatalmas katolikus nyomdász-dinasztia utolsó és legjelentősebb tagja, ugyanazzal a lendülettel és kulturális szomjúsággal tört a nagy célok megvalósítása felé, mint a másik. Mind a két ágot egyesítette a magyar kultúra szeretete, ami részben a magyar föld hatalmas asszimiláló erejét mutatja, de mutatja másrészt azt a világos áttekintést is, amellyel egy Heckenast és egy Landerer a kibontakozás, az alapvetés, a szűz talaj felszántása idején felismerte a magyar irodalmi és tudományos szükségleteket.

Így midőn a két ág egyetlen hatalmas folyamra egyesült a Landerer és Heckenast cégben, már több mint százéves magyar irodalmi hagyomány fűzte őket össze és egyesítette azonos célok szolgálatára. Landerer és Heckenast és utódjuk, a Franklin-Társulat annak köszönheti minden nagy sikerét, máig is csorbíthatatlan tekintélyét és gondviselészerű szerepét a magyar irodalom és kultúra történetében, hogy híven folytatta az ősök hagyományát és mindig össze tudta egyeztetni ezeket a hagyományokat a haladó kor igényeivel. „Haladó konzervativizmus” – ez ma is a Franklin-Társulat jelszava.

Ez a jelszó nem csupán a múlt érdemeit nyugtázza s nem csupán büszkeség és érdemrend, hanem egyúttal váltó és súlyos kötelezettség a jövőre is. A Franklin-Társulat múltja és munkája végzetesen összefügg a magyar irodalom és kultúra történetével, szerves és elválaszthatatlan része a magyar irodalom fejlődésének és életének, a Társulat életének egy-egy korszaka a magyar szellemi élet egy-egy korszakával esik össze, úgyhogy a Franklin-Társulat idestova százéves történetében benne él, lüktet és virágzik a vele egykorú egész magyar irodalom és kultúra története is.

Ez, mint mondtuk, súlyos kötelezettség, de a Franklin-Társulat minden erőfeszítése az, hogy híven megfeleljen ennek a kötelezettségének és minden erejét a régi nagy célok szolgálatába állítsa. Ez adja a Társulat jelentőségét, ez adja munkájának lényegét és ez avatja valóságos nemzeti küldetéssé embereinek és gépeinek lelkes és lankadatlan munkáját.

FORRÁSOK.

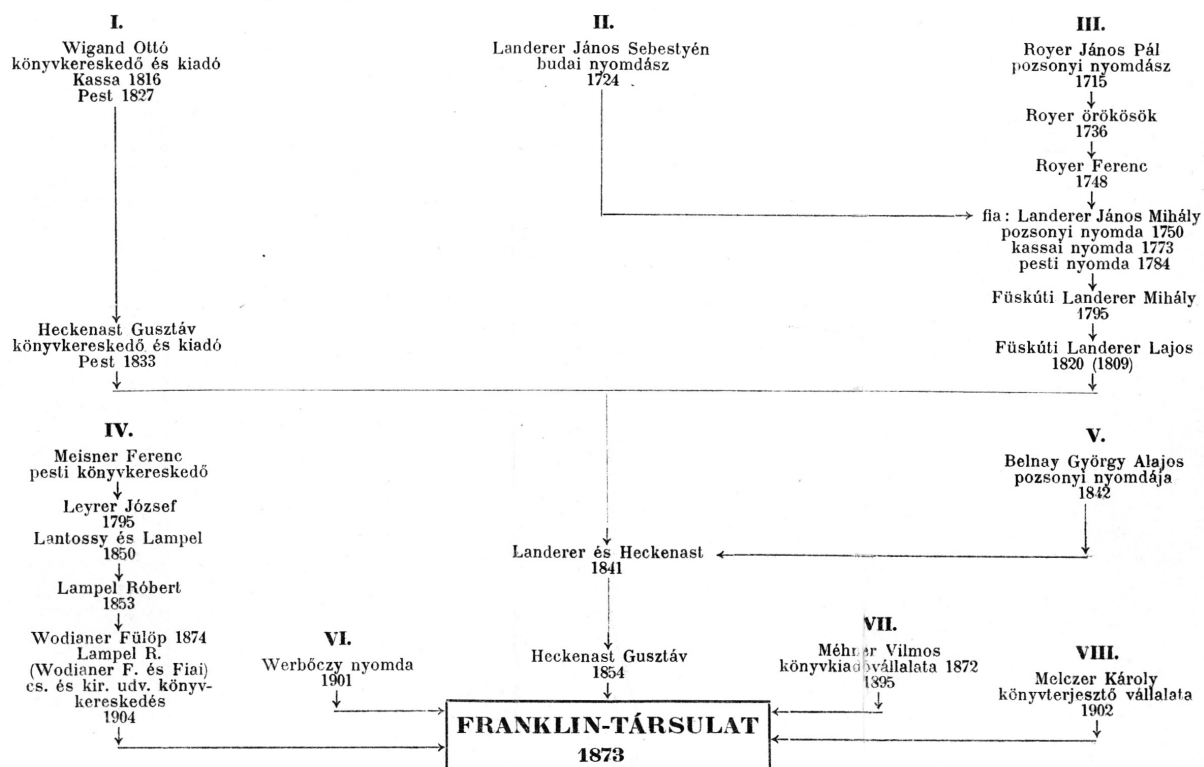
Firtinger Károly: ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából. Budapest, 1900.

Fitz József: A Franklin-Társulat története. 1923. Kézirat.

Gárdonyi Albert: A Franklin-Társulat cégtörténete. 1923. Kézirat.

Novitzky N. László: Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdászok ötven évi szakszervezeti tevékenységének története. Budapest, 1912.

A FRANKLIN-TÁRSULAT SZÁRMAZÁSTÁBLÁJA

**A MAGYAR IRODALOM
SZÁZ ESZTENDEJÉBŐL**

HONSZERETET.

Szeresd hazádat és ne mondd:
A néma szeretet
Szűz mint a lélek, melynek a
Nyelv még nem véthetett.

Tégy érte mindent: éltedet,
Ha kell, csekélybe vedd;
De a hazát könnyelműen
Kockára ki ne tedd.

S nem csak dicsőké a haza;
A munkás pór, szegény,
Bár észrevétlen dolgozik
A hon derületén.

Tűrj érte mindent ami bánt,
Kínt, szégyent és halált;
De el ne szenvedd, el ne tűrd
Véred gyalázatát.

S ne csak veszélyben légy serény,
A béke veszesebb,
S melyet vág álmos népeken,
Gyógyíthatlanb a seb.

Gondold meg, mennyit érsz: eszed,
Szíved, pénzed, karod,
S fukar légy, alkván a honért,
Ha azt feláldozod.

S midőn a legtöbb emberek
Csüggednek várni jót
Családjok-, társaik- s magokért,
Ha sorsuk csalfa volt;

Midőn nem-méltatott erény
És bűn, mely célt nem ér,
Kifárad újra küzdeni
A vágyott javakért;

Midőn a legbuzgóbb anya
Remény- s munkátalan,
S a veszni indult gyermekért
Csak sóhajtása van;

Te még, oh honfi, ébren állj,
Remélni, tenni hő,
Míg a honból, kin lelked függ,
Van egy darabka kő.

S midőn setét lesz a világ
És minden tűz kiég,
A honfiszívben fennmarad
Egy élő szikra még.

S hol honfi húnyt, e szikra ég
Fenn a sírhalmokon,
Bal századoknak éjin át
E lángban él a hon.

S kihűlt hamvából a dicső
Göröghon újra kél,
Felhozza régi hőseit
E szikra fényinél.

E szikra a hon napja lesz,
S hol fénye hőn ragyog,
Az élet a hon kebelén
Ujúlva feldobog.

És újra felvirúl a föld
Amerre a szem néz,
És minden, aki rajta él,
Munkára, tette kész.

S a nemzet Isten képe lesz,
Nemes, nagy és dicső,
Hatalma, üdve és neve
Az éggel mérkező.

Oh honfi, őrizd e tüzet,
S ne félj, ha vész borúl:
E szikra fényt ad és hevet
S ég olthatatlanúl.

Vörösmarty Mihály.

TOLLAGI JÓNÁS LOVAGKALANDJA.

Kisfaludy Károly elbeszéléséből.

Barátom! soha bérlett lóra ne ülj! s ha igen: biografiáját vagy gazdáját előbb ismérd meg. Alig mult el rheumám, más viszontagság talált.

Ma gondolat közt a Holdvilág-utcán (ott lakik Lolli) megyek keresztül, midőn Lépfalvi mellettem elugrat; oly büszkén lebegett haragos pej lován, hogy nekem is szinte kedvem lobbant paripázni; eszembe jutván, mily kényesen nyargaltam otthon a mezőkön s a szomszéd vásárokon. Hazamenvén, csudálkozásomat jelentém: miért titkolá előttem, hogy lovakat is tart. Ő megvallá: hogy a ló nem övé, hanem bérlett ló s hogy itt készpénzen akármennyit kaphatni; hozzá rekesztvén azt is: mily szépen s tetszetősen tűnik ki a férfi lóháton, s mint röpülnek szép szemek utána, mikor bátran nekieresztve szökdel szét az utcákon s tomboló lova szikrát vág a köveken. Lehetetlen volt a lovaglás vágyát eloltanom; azért is Lépfalvit kértem, utasítsa el inasomat s jöjjön ki velem délután nyargalni; de ő ezt dolgai végett megtagadá, hanem inasomnak instrukciót adott: hol és mily áron szoktak paripát bérelni.

Az ember sokszor örül, mikor tán éppen semmi oka sincs; én is alig vártam a délutánt, képzelve, mily nagy impresziót tesz látásom szép Lollin, s mint ugratok majd ablakai alatt.

Inasom hoz egy nagy feketét; már messziről láttam, hogy az nem nyalka ifjú alá való (azt mondá: hogy a többi lovak már mind ki vannak bérelve). Ez erős, hasas, széleshátú ló volt, tűzzel nem bírta, de félszemén se látott, a nyereg s kantár többet ért magánál. Rávetem magamat, lábaim kimerednek vastagsága miatt. Le akarék szállni (s bár tettem volna!), de Lépfalvi biztatva mondá: jobb rosszúl lovagolni, mint kevélyen gyalogolni, és én elindultam. Szörnyen rázott, azért csak léptetve mentem el Kamatiék előtt, szinte örülve, hogy senki se látott e rhinoceroson.

Sokat látni jó az embernek; de mindent látni mégis bajos. Ezt tapasztalám, mert alig fordulok más utcába, nagy embercsoport tűnik szemembe és lovam velem együtt kíváncsi volt megtudni, mi történik, neki tüzesedik, fülét hegyezi, nyeríteni és akaratom ellen vágatni kezd. Odaérvén, látom, hogy temetési pompa készül. El akarok onnan fordulni; de lovam a trombitásokon keresztül törve a halálkocsi mellé (melybe fekete posztókkal beterített két ló volt fogva) szorong; sarkantyúzom, de minden döfésre kirúg s annál közelebb bújik a kocsirúdhoz. Hasztalan ostorozta a fekete kocsis, Rárót kiáltván, mert Ráró megátalkodva nem mozdult a helyéből. Már a koporsót kihozták, az emberek morogtak s nekem volt igazán circumdederunt me - mit vala tenni? leszállnom s egy embert szép kérés mellett jól meg kellett fizetnem, hogy Rárót félre vezesse. Attól értém meg: hogy ezen ló a holtakat szokta másszor hordozni, mikor négyesbe fognak, azért akart most is pajtásával sétálni. A temetési rend elindult, én pedig Rárót magam után vezettetve, haza ballagék azon feltétellel: hogy ezentúl soha más lovára nem ülök.

Az embernek használ az is többször, ha senki sem ismeri; legalább ha viszontagság éri, ki nem nevezhetik.

A halálparipát hazaküldvén, Lépfalvihoz megyek, ki nem rövid kacagás után ezen hírrel lepett meg: hogy ő nekem módot találja bójuthatni Kamati házába e következő conditiók alatt, tudniillik:

Lolli atyjának van egy fia, kit romlástól féltvén, köziskolába nem járat; azért is oly csintalan, hogy egy tanító sem jöhet ki vele, sőt mindenik ifjú óvja magát tőle - most is éppen tanítót keresnek. Ha pro forma ezen hivatalt, melyre kis deákság, számvetés s több e féle csekély-

ségeken kívül nem sok tudomány kívántatik, magamra vállalnám, tehát in persona kiadhatok szívemen. Már ő eziránt Lollival szólt, azonkívül levél által is fog mindennap rekkommendálni. Mindazáltal óvjam magam nevét említeni, minthogy Kamatiék atyjával némely per miatt összevezendültek s ennél fogva barátsága ártalmas lehetne.

Ha az ember szerelmes, minden habban partot képzel; de én nekem Lépfalvi gerendám, melyen minden zivatar közt általúszom; ő csakugyan igaz barátom.

Ma atyámnak is kell írnom. 1.) Tudtára adom, miket láttam; ami velem mindeddig történt, talán jobb lesz elhallgatnom. 2.) Pénzt kérek. 3.) Ejtek valamit: hogy koromban már az ember szerelmes is lehet, ennél fogva házasságról álmaoz. 4.) Megírom: hogy mindenütt jó; de mégis jobb otthon. A második pontért orrot kapok, de ki tehet róla hogy az aranylánc a megbántott énekesnének s mindenféle költségek meglapíták erszényemet. - Mint látom, a városi ifjaknál nem szokás a pénztartás - így én is már közikbe illem.

PARASZTDAL.

Ama fejér nyárfák alatt,
A part felé,
Sűrű rekettje közt vezet
Egy róna bé.
Oh! mert ez a hely énnekem
Irtóztató;
Ott egy vityilló, abba' nyög
A szép Kató.

Hiszen no csendes este van,
Nincs semmi szél:
Még is hogyan, hogyan rezeg
A nyárlevél.
Oh szép Katóm! nem reszket úgy
A nyárlevél,
Mint én teérted reszketek;
Hová levél.

Katóm! Katóm! ki sem jöhetsz
Te tán soha,
Ugy bécsukott az a guta
Vén mostoha,
Miolta szép orcáidat,
Szép violám,
Ottben az ajtószark megett
Megcsókolám.

T'od azt hazudtam volt neki:
Csak a pipát...
Hogy a manó el nem vivé
A vén szipát!
El sem hivé, rá sem hagyá
Egy szómat is;
Kikergetett, s lelúgozá
Subámat is.

Azolta erre jönni is
Nem mertem én;
Tudod, pemetén jár az a
Puruttya vén.
Csak itt nyögök hozzád, Katóm!
E fák alatt;
Tudom te is nyögsz a setét
Kémény alatt.

Füstöl, galambom! füstöl a
Kéményetek!
Mert tán bizony nagyon alá
Tüzeltetek.

Héj, héj, az én szívembe' is
Nagy tűz vagyon;
Héj, héj azért sóhajtok én
Ilyen nagyon.

De még az isten módot ad -
Tudom hogy ad
Kimentlek én, vagy meggebed
A vén anyád.
Ha más különben nem lehet,
Felégetem
Azt a vityillót, s őtet is
Belé vetem.

A szívem is majd meghasad,
Kedves Katóm!
Hogy képedet még csak nem is
Csókolhatom.
Szegény legény vagyok; de csak
Egy csókot adj:
Ihon van a szűröm, nesze,
Gatyába hagyj.

De már reám setétedett
Az éjjel is:
Még is csak itt kesergek én
Potomra is.
Bús sorsomat kesergem én,
S a szép Katát.
Rózsám, aludj helyettem is. -
Jó éjtszakát!

Csokonai Vitéz Mihály.

BÚCSÚZÁS KEMENES-ALJÁTÓL.

Messze sötétedik már a Ság teteje,
Ezentúl elrejt a Bakony erdeje,
Szülőföldem, képedet:
Megállok még egyszer, s reád visszanézek.
Ti kékellő halmok! gyönyörű vidékek!
Vegyétek bús könnyemet.

Ti láttátok az én bölcsőmnek ringását,
S ácsorgó ajakam első mosolygását
Szülém forró kebelén;
Ti láttátok a víg gyermek játékait,
A serdülő ifjú örömit, gondjait
Éltem vídám reggelén.

Mélyen illetődve búcsúzom tőletek;
Elmégyek: de szívem ott marad véletek
A szerelem láncain,
Hímezze bár útam thessali virulmány,
Koszorúzza fejem legdicsőbb ragyogvány
A Szerencse karjain;

Bánatos érzéssel nézek vissza rátok,
Ti szelid szerelmek s vídám nyájasságok
Örömmel tölt órái!
Nem ad vissza nékem már semmi titeket!
Evezzem bár körül a mély tengereket,
Mint Magellán gályái.

Ó gyakran a szívnek édes ösztöneit,
S tárgyaihoz vonzó rózsaköteleit
Egy tündér kép elvágja!
A szilaj vágyások gígási harcait,
E bujdosó csillag ezer orkánjait
Bévont szemünk nem látja.

Hív szívünk csendesebb intését nem halljuk,
Az előttünk nyíló rózsát letapodjuk,
Messzebb járnak szemeink;
Bámulva kergetjük álmunk tarka képét,
Örökre elvesztjük gyakran éltünk szépét,
S későn hullnak könnyeink.

Berzsenyi Dániel.

BÚ KÉL VELEM...

Bú kél velem, bú jár velem,
Ki ránt fel kebléből?
Adj egy rózsát hű szerelem,
Hajad szép fürtéből,
Bár tövises lészen,
Tán ha kínját elviselem
Majd öröm vár készen!
Egy rózsát adj, hű szerelem.

Mért nyög, miért az esti szél
Bokor ernyőjében?
Mért fürdik a rózsalevél
Harmat hús cseppjében?
Azért nyög, hajh, az esti szél,
Mert én sóhajtottam!
Harmatcsepped, rózsalevél,
Szememből ontottam!

Fészkén az árva fülmile
Ha párját siratja,
S búját énekben zengi le,
Lágyúl-e bánatja?
Ó zengenék úgy éneket
Egyik éjről másra,
S bérce, völgyet, fát, köveket
Indítnék sírásra!

Szűn a zápor, s szivárvány ég
Fenn sötét felhőken,
Vándorsorsom túlhalad még
Borongós időken.
Adsz egy rózsát, hű szerelem,
Bár tövises lészen,
Tán ha kínját elviselem,
Majd öröm vár készen.

Kölcsey Ferenc

ISTEN HOZZÁD.

Bércről visszanéz a vándor,
Vígan int kies hazája,
Ott mosolyg a róna táj:
De a messze távozonak
Szíve vérzik, szíve fáj;
Zeng felé a búcsuszó:
«Isten hozzád, bújdosó!»

Bérc alatt áll völgyek árnyán,
Csak felhőket lát honából,
Elmerült a róna táj:
Ámde búja nem maradt el,
Szíve gyászol, szíve fáj;
Zeng felé a távol szó:
«Isten hozzád, bújdosó!»

Bérc és völgy is elmaradtak,
Felhőt sem lát már honából,
Ábrándkép a róna táj:
Búja mint az ég kíséri,
Szíve vérzik, szíve fáj;
Mély keservvel zeng szava:
«Isten, hozzád szép haza!» -

Múlnak évek, fürte ősz már,
Elfeledte rég hazája:
Ám a kedves róna táj
Síríg képben él előtte,
Szíve gyászol, szíve fáj,
S a halónak vég szava:
«Isten hozzád, szép haza!»

Bajza József.

MŰVÉSZET ÉS ERKÖLCS.

Gyulai Pál beszéde a Kisfaludy-Társaság 1887-iki közülésén.

Legyen szabad ünnepélyes közülésünket megnyitó beszédemben egy oly kérdést fejtegetnem, amely mindig foglalkoztatta az emberi elmét, mióta a művészetről gondolkozik, amely többé-kevésbbé már sokszor eldöntötnnek látszott, de amely mégis egy vagy más alakban majdnem mindennap megújul. Értem az erkölcsiség viszonyát a művészethez, különösen a költészethez. Bizonyára a kérdés sokkal bonyolultabb, mintsem egy negyedóra alatt kifejtethető volna, de talán ennyi idő is elég egy pár eszme megvilágítására.

A moralisták akár a vallás, akár a philosophia alapján álljanak, többé-kevésbbé csak annyiban méltányolják a művészetet, amennyiben céljokat szolgálja, de függetlenségét nem igen hajlandók elismerni. Plato ellensége volt a költőknek s köztársaságában nem tűrt meg más költői művet, mint csak az istenek dicsőítésére írt hymnusokat s a nagy emberek emlékét ünneplő ódákat. A stoikusok pusztá fényűzésnek, az epikureusok a bölcsesség ellenségének tartották a művészetet. Az egyházi atyák hasonló szigort tanúsítottak. A renaissance inkább gyakorlatban, mint elvben mérsékelte e merev nézeteket, de csakhamar erős visszahatás ébredt. A puritanizmus épen oly ellensége volt Shakespearenek, mint a jesuitismus Molièrenek. A XVII. század, amely annyi előítéletet tört össze, nem igen korlátozta a moralisták követeléseit, amelyek enyhébb alakban folyvást megújulnak a jelen században is. Most is sokan az erkölcsi eszmény eultusát követelik a művészettől. Különösen a költészetnek az erkölcsi eszmék megérzékítését teszik főkötelességévé s megvárják tőle, hogy épen úgy oktassa az embert jóra, mint a tudomány igazra.

Szemben e követelésekkel a költészet mindig megtartotta függetlenségét, s ha sülyedt és erkölcsi tekintetben is megrovást érdemelt, ennek oka nem annyira az volt, hogy nem tett eleget a moralisták követeléseinek, hanem inkább az, hogy félre ismerte saját természetét, célját és eszközeit. Valóban a költészetnek, s általában a művészetnek célja sem több, sem kevesebb, mint az, hogy szép művet alkotva, gyönyörködtesse a lelket s a szívben fenséges, nemes és kedves érzéseket keltsen. Ha a szép helyett az erkölcsi jót fogadja el vezérelvül, veszti hatását, a nélkül, hogy az erkölcsiségnek valódi szolgálatot tehetne. Bizonyára a költészet és erkölcs között nincs ellenkezés, sőt egy bizonyos pontig egymás szövetségesei, de soha sem rabszolgái. A költészet még abban az esetben is használhat az erkölcsnek, amikor semmi kapcsolatban nincs vele, de mint rabszolgája akkor sem támogathatja eléggé, ha a kapcsolat valóban szoros.

A moralisták követelései először is szűk körűvé tennék a költészetet. Nemcsak a költészet, hanem más művészet körében is hány oly mű van, amely épen oly kevésbé erkölcsös, mint erkölcstelen. Egy táj- vagy arcképnek, egy vidám vagy szomorú zeneműnek, egy egyszerű dalnak, mely a szív naiv örömét vagy bűjét zengi, ugyan mi köze van az erkölccsel? S mindezt mellőznünk kellene, ha a szép helyett az erkölcsi jót fogadnók el elvül. De ott is, hol az erkölcs szorosabban kapcsolatos a költészettel, mint a drámai és elbeszélő költészetben, lehetetlen a moralisták követéseit elfogadni. ők gyakran a szép eszménye helyett az erkölcsi eszményt követelik, nem az ember eszményi, azaz művészi rajzát, hanem az ember erkölcs-eszményét példaadásul, követés végett. De vajjon elég költői hatású ez, s épen e miatt elég erkölcsi is egyszersmind? Már Aristoteles megmondotta, hogy a tragédia nem választhatja hőseül se az egészen erényes, se az egészen gonosz embereket, mert nem kelthetik föl a félelem és szájalom vegyes érzelmeit. S többé-kevésbbé ugyanez áll az elbeszélő költészetre nézve is. Homér haragvó Achillese költőibb alak, mint Virgilius kegyes Aeneasa. Az erkölcsi eszmények hidegen hagyják vagy legföljebb bámulatba ejtik az emberi szívet, de a küzdő és

szenvedő ember megindítja. A költészet nem az elvont erkölcs rajz, hanem az élő emberi szív a szenvedély és viszonyok ezer változataiban. A valóban szép soha sem lehet erkölcstelen, de az erkölcsös még magában nem szép, s a szép mű az erkölcsiségre nézve is, nem tisztán erkölcsi irányával hat.

Az erkölcsi eszmék megérzőkítése sem lehet a költészet egyenes célja. Bizonyára az, hogy min sírunk vagy min nevetünk, jellemzi erkölcsi érzületünket, de a tragikum és komikum fogalmát ki nem merítik az erkölcsi eszmék. Az úgynevezett erkölcsi világrend, amellyel összeütközve az egyén tragikai vagy komikai alakká válik, nemcsak tisztán erkölcsi eszmék összege, hanem általában az emberi élet törvényeié, amelyek a dolgok kényszerűségén alapszanak, s amelyek amazokat is magokban foglalják, sőt uralkodnak rajtuk, mint a görög fatum még az isteneknek is. Ha tragédiának és komédiának nem volna más célja, mint elénkbe tárni, hogy bizonyos erkölcsi törvények megsértése gyászos vagy nevetséges következményeket von maga után, az nem volna se elég költői, se elég hatásos. A költő többet tár fel: az ember benső lényegét, a szenvedélyek fejlődését, a szív örvényeit, a viszonyok hatalmát. Az erkölcsiség még meg nem óv bennünket a tévedéstől, a tragikai vagy komikai katastróphától, ha egyszersmind nem vagyunk eléggé eszélyesek. S az erkölcs és eszély összeolvadása sem minden. Tetteinknek hatása van másokra és visszahatása reánk. E hatások ritkán kiszámíthatók, s legkevesebbé akkor, amidőn a cselekvés heve ragad bennünket. Többé nem magunk, hanem szenvedélyeink s a viszonyok döntenek el sorsunkat. A jó szándékból rossz következhetik s a gonoszból jó. Az ész komoly törekvése nevetségessé válhatik s a szív egyszerű ösztöne valódi bölcseséggé. Egy ballépés és tévedésünk vétkesebbé tehet bennünket és szerencsétlenebbé másokat, mint bűneink s bűnhődésünk soha sincs arányban tévedéseinkkel. S az élet e tragikai és komikai rajzainak költői hatásában benne van ugyan az erkölcsi hatás is, hanem az egész hatás annál sokkal több vagy ha úgy tetszik, sokkal kevesebb. Bárminő legyen, nem lehet erkölcstelen s minden esetre erősíti szellemünket és szívünket emberiesebbé teszi, s így fogékonyabbá az erényre.

A valódi költészet, midőn nem keresi is, összhangzik az erkölcsiséggel, de a moralisták túlbuzgalma nem elégszik meg ezzel. Ők öntudatosan vagy öntudatlanul tanköltészetté akarják tenni az egész költészetet s irányművé a költői művet. S mit nyerne ezzel a költészet, mit az erkölcsiség? A költők kénytelenek volnának szorosan az erkölcsi eszmék megérzőkítéséhez tartani magokat s ezek rájárára vonni az életet. Megfosztanák műveket az élet melegétől, a lélektan igazságától, a viszonyok változatosságától s elénkbe tárnák ugyan a bűnök és erények képviselőit, de nem magát az embert, az emberi természetet. Költői gyönyör helyett épületes oktatást nyújtanának s untatva az olvasót, ezt is veszélyeztetnék. Az emberi természet nem tűri az erőszakot s mindent a maga helyén szeret. A templomban szereti az erkölcsi oktatást, sőt otthon is, ha elmélkedni akar; de a színházban mulatságot keres. Midőn szellemileg üdülni, szórakozni, élvezni akar, visszariad, ha valami egyébbel kínálja meg. Bizonyára az anyagi és erkölcsi jó főcélja, sőt léte föltétele, de a léleknek más szükségei, a szívnek más vágyai is vannak. Gyönyöröködni akar a szépben s vonzalma nincs ellenkezésben se az erkölcsi, se az anyagi jóval, sőt kölcsönös hatásban egymást táplálhatják. A kert és mező virágait nem gyümölcsükért szeretjük, hanem kellemükért s nemcsak a hasznos ajándéknak örülünk, hanem az olyannak is, melyet csak az emlék gyönyöre tesz becsesté. Ne követeljük a művésztől azt, amit nem adhat s ne úgy, amint nem adhatja, hanem gyönyöröködjünk benne, mint az ég adományában, amelyet földerítésünkre, nemesítésünkre, vigasztalásunkra szánt. A moralisták meg akarnák változtatni a költészet célját, de az meg nem változtatható, épen oly örök, mint magáé az erkölcsiségé. A szép műnek mindig legjobb szabálya marad, hogy gyönyörködtessen s tessen, minél inkább tessen, természetesen a tisztességes embereknek.

A művészet önmagának célja. Ez elvet követték ösztönszerűen vagy öntudatosan a legnagyobb költők, ez elvet állapították meg, mint a széptudomány kiinduló pontját a legkiválóbb műbölcselők. Ez kétségtelen és helyes is, de nem helyes és elvetendő az, amit belőle némely költők és kritikusok levonni igyekeznek. A költészet önmagának célja, tehát semmi köze az erkölccsel, sőt az eszme igazsága, a rajz szabatossága s a költői hatás teljessége kedvéért nem tartozik tekintettel lenni se az erkölcsi fogalmakra, se az erkölcsi érzületre. Ime a téves következtetés, a félszeg magyarázat, amelyen éppen úgy meg kell botránkozni a moralistának, mint az aesthetikusnak. Hogyan? A költészetnek semmi köze az erkölccsel, a költészetnek, amelynek - minden művészetek között - leginkább tárgya az erkölcsi ember? A lyrai költő nagyrészt nem azon eszméket és érzelmeket zengi-e, amelyek az embernek Istenhez, államhoz, társadalomhoz s legközelebbi embertársaihoz való viszonyából származnak? Az elbeszélő és drámai költészet nem azon összeütközéseket és bonyodalmakat rajzolja-e, amelyeken a világrend kényszerűsége uralkodik, s melybe be vannak foglalva a szoros értelemben vett erkölcsi törvények is? Hogyan fogja a költő mindezt megvilágíthatni, ha az erkölcsiség iránt teljes közönnyel viseltetik? S ha tovább megyünk, vajjon minő eszmék igazsága követeli az erkölcsi szempontok mellőzését vagy éppen megsértését, ha nem az, hogy az erkölcsiséget részben vagy egészen más alapra állítjuk? De a költészet hatását veszti, ha nincs összhangban az emberiség erkölcsi közérzetével s e tekintetben a művészeti és erkölcsi szempont teljesen összeolvad. Ha valamely költő erkölcsi paradoxonok közé ragad bennünket, megsérti erkölcsi foglmainkat, akkor a szenvedélyek tisztulása, melyet Aristoteles a tragikum hatásának tart, a szenvedélyek felzavarásává alakulna át. S ha az anti-moralisták épen oly hévvel és türelmetlenül küzdenek elveikért a költészet terén is, mint a moralisták s műveik nem egyebek, mint bizonyos thesisek fejtegetései dráma vagy regény alakjában, egészen a moralisták egyoldalúságába esnek, a különbség köztük csak az, hogy míg ezek művein legfeljebb unatkozunk, az övéiket megbosszankodva dobjuk el magunktól.

A rajz szabatossága és a költői hatás teljessége kérdésével sem vagyunk másképp. Ez tulajdonképp a realismus kérdése, mely, ha visszahatásként jelentkezik a művészetben, épen úgy nem tart mértéket, mint az idealismus. A realismus határait megvonni nagyon nehéz, de annyi bizonyos, hogy oly költői mű nem gyönyörködtető, mely untalan sérti erkölcsi érzületünket s mintegy ki akarja irtani szívünkől a gyöngédséget, melyet ápolni tartoznék, mint hatása egyik forrását. Az élet szabatos visszatükrözése a költészetben nem a valóság részletes rajza, hanem a lényeges, a jellemző vonások összpontosítása bizonyos eszme kifejezésére. Ezért a valódi költészet a lényegtelen mellőzi, a lényegest is céljai szerint alakítja. emezt élesebben kiemeli, amazt kevésbbé s némelyet csak sejtet. S ha most a lényegtelen nem mellőzzük, a csak sejtethetőt élesen kiemeljük egész a brutalitás- és trágárságig: vajjon művészetileg szabatosabb lesz-e rajzunk s teljesebbé tesszük-e a költői hatást? Ellenkezőleg: művésziatlenné válva, egyszersmind sértjük az erkölcsi érzületet is, melyet kimélni, sőt emelni a szép mű hatásának többé-kevésbbé teljességéhez tartozik. Az a nagy súly, melyet némely költő a physikai élet rútságaira helyez, mindinkább háttérbe szorítja a szellemi, az erkölcsi embert, a költészet tulajdonképi tárgyát. A physikai rúthoz való előszeretet önként a szellemi és erkölcsi rúthoz vezet, amikor aztán a költő az ember aljasságához vonzódik, mintegy kikeresi, sőt költi nyomorultságait és undokságait, megalázza az emberi természetet, mely sülyedtségében is elárulja isteni eredete nyomait, magunk és embertársaink megvetéséhez szoktat, ami teljes megtagadása az emberiség érzelmének.

A költészet nem erkölcsi prédikáció, de még kevésbbé az erkölcsstelenség prédikálása. A költészetnek nem egyenes célja az erkölcsi jó, de még kevésbbé az erkölcsi rossz. A költészet célja mindig a szép marad, de a szépet éppen úgy nem alkothatni meg erkölcsiség, mint igaz nélkül. Ez magyarázza meg legvilágosabban a költészet viszonyát az erkölcsiséghez. Ime az igaz sem célja a költészetnek, hanem tudománynak s mégis van-e költészet igazság nélkül?

A lyrai költő nem indíthatja meg mélyebben szívünket, ha nem átérzett s igaz érzelmeket zeng. A drámai és elbeszélő költő szintén nem hathat reánk, ha nem ismeri eléggé az ember szívét, ha tapasztalatok és tanulmány útján nem vizsgálta a társadalmi és állami viszonyokat a múltban és jelenben. Az igaz érzés, az ember bel- és külvilágának ismerete még nem tett ugyan senkit költővé, de a valódi költő el nem lehet nélküle. A költemény soha sem igaz a szó közönséges értelmében, csak látszat, de az igaz látszata; az események nem történtek meg vagy nem úgy történtek, de a szív rajzának, a jellemek nyilatkozatának, a viszonyok természetének igazaknak kell lenni. Így vagyunk az erkölcsiséggel is. Ez is épen oly eleme a költészetnek, mint az igaz. Ez sem tesz senkit költővé, de ha a költő nem érzi, hogy a társadalom az erkölcsiség alapján áll fenn s az ember csak általa nagy, nem fog érteni művészetéhez sem. A költészet tárgyai szerint nem szükségesképp erkölcsös, de nem lehet erkölcstelen s ott, ahol erkölcsi viszonyokat tárgyal, az erkölcsiség épen oly része a költői hatásnak, mint a lélektan igazsága. Magában még se kellem, se báj, se fenség, de mindenik erejéhez és teljességéhez hozzá tartozik.

Az igazság és erkölcsiség két főforrása a költészetnek; ebből merítve alkotja a képzelem a szép műveket. Kecses vagy fenséges formáinak ez tárgya és tartalma. Épen ezért nem fényűzés, mint a stoikusok mondták, hanem a műveltség virága, nem is a bölcsesség ellensége, mint az epikureusok állították, hanem édes testvére. A legrégebb időben a költészet karján lépett föl a vallás, philosophia, történelem s most sem váltak el egymástól és sugalmazták egymást. A tudomány mélysége most is kevéské, de a költészet bája mindnyájunké s oly eszméket és érzéseket táplál, amelyek az emberiség legfőbb kincsei. Két főforrása, az igazság és erkölcsiség, most sem apadt ki; ezekből merítettek a kiváló költők mindenha. Hadd buzogjon minél bővebben, hadd merítsenek belőlök költőink minél mélyebben, hogy szép műveket alkothassanak gyönyörünkre, vigasztalásunkra nemesedésünkre és nemzeti szellemünk erősítésére.

S e forró óhajtással egyszersmind megnyitom a Kisfaludy-Társaság XL. közülését s a társaság nevében üdvözlöm a tisztelt közönséget.

TAMBURÁS ÖREG ÚR.

Az öreg úrnak van egy tamburája,
S mikor az íhlet s unalom megszállja,
Veszi a rozzant, kopogó eszközt
S múlatja magát vele négy fala közt.

Nem figyel arra deli hallgatóság,
Nem olyan szerszám, divata is óság;
Az öreg úr (fél-süket és fél-vak),
Maga számára és lopva zenél csak.

Ami dalt elnyűtt ez az emberöltő,
S mit összelopott mai zeneköltő,
Öreg úrnak egyről sincs tudomása;
Neki új nem kell: amit ő ver, más a'.

Mind régi dalok, csuda hang-menettel:
Váltva kemény, lágy, - s magyar a némettel; -
Hegyes-éles jajja úti betyárnak,
Ki hallja szavát törvényfa madárnak.

Nyers, vad riadás... mire a leglágyabb
Hangnembe a húr lebukik, lebágyad,
Ott zokog, ott csúsz kígyó testtel...
Hol végzi, ki tudná? nincs az a mester.

Majd egyszerű dal, édesdeden ömlő
- Tiszta remekké *magába'* szülemelő -
Pendül, melyen a tánc tétova ringat,
Mint lombot a szél ha ütemre ingat.

Olykor egy-egy ének nyújt neki vigaszt;
A hitujítás kora szülte még azt:
Benne a tört szív, bünt-vallva, leverve,
Vagy erős hittel Istenhez emelve.

Mindezt öreg úr, nem mintha kihozná
Kopogójából - csak képzelel hozzá;
S ha nem sikerül kivitelben a dal:
A két öreg szerszám *egymásra* útal.

De azért nem tűri rajta meg a port;
Emlékezetes neki minden *akkord*;
Egy hang: s feledett régi dalra émed -
Szövege cikornyás, dallama német.

Az öreg úr így, dalai közt élve,
Emlékszik időre, helyre, személyre:
Kitől, mikor és hol tanulta, dalolta
Ezt is, amazt is, gyermek kora oltá.

Néha egy új dalt terem önkint húrja,
S felejtí legott, már ő le nem írja;
Később, ha megint eszébe ütődik:
Álmodta-e, vagy hallotta? - tűnődik.

Sokra bizony már alig viszi dolgát:
Ő is «minden nap feled egy-egy nótát»;
Nem is a művész babérja hevíti,
Csak gémberedő ujját melegíti.

Gyakorold is, amit valaha tudtál,
Hasznát veheted, ha nyomorba jutnál;
Ha kiűlsz, öregem! vele útfélre
Húll tán kalapodba egy-egy fillérke.

Arany János.

A TÜNDÉRÁLOMBÓL.

Sajkás vagyok vad, hullámos folyón,
Hullámszik a víz, reng a könnyű sajka.
Reng, mint a bölcső, melyet ráncigál
Szilaj kezekkel a haragvó dajka.
Sors, életemnek haragos dajkája,
Te vagy, ki sajkámm úgy hányod-veted,
Ki rám zavartad fergeteg módjára
A csendriasztó szenvedélyeket.

Elfáradtam már, messze még a part?
Mely befogad révébe;... vagy az örvény?
Mely nyugalommal szintugy ad, midőn
Mélyére ránt, a sajkat összetörvén.
Sem part, sem örvény nincsen még előtttem,
Csak hánykódás, csak örökös habok;
Hánykódom egyre a folyó nagy árján...
Ki sem köthetek, meg sem halhatok.

De mily hang ez, mily túlvilági hang,
Mely bévegyül a habzugás közé?
Tán szellem, égbe szálló a pokolból,
Hol büntetését már átszenvedé?...
Egy hattyu száll fölöttem magasan,
Az zengi ezt az édes éneket -
Oh lassan szállj és hosszan énekelj,
Haldokló hattyúm, szép emlékezet!... -

Nem voltam többé gyermek, s nem valék
Még ifjú. Ez az élet legszebb éve,
Mint legszebb perc, midőn a hajnalégről
Az éj kárpítja félig van levéve.
Sötétség volt még egyfelől szivemben,
De másfelől már pirosan kelének,
Mint a közelgő nap szemeiből
Kilótt sugárok, a vágyak s remények.

Amire vágytam, bírni is reméltem,
S amit reméltem, azt el is nyerém;
Talán azért, mert nem sok volt... egyéb sem,
Mint pihenés egy hű barát ölén.
Hű volt barátom, mert hisz ilyenkor még
Nincsen kikelve a rejtett önérdék,
E mindent elragó hernyója a
Baráti hűség virágos kertének.

Barátom hű volt; ürítgettem véle
A boldog órák ékes poharát,
S a lelkesülés égi mámorában
Sasként röptem a világon át.

S amerre szálltam, minden az enyém volt!
A dúsgazdagság bársony pamlagára
Hajtám le főmet, melyet övezett
A dicsőségnek csillagkoronája.

Ily nagyszerűnek álmodám jövőmet,
S már hittem is, hogy ez való, nem álom...
De most egyszerre szívem, melyet a
Világgal tölték meg, tágulni látom;
Szívem tágúla, vagy tán a világ
Kisebbedett? azt nem tudom, de érzém,
Hogy keblemben hézag támadott,
Hézag, keblemnek legmelegebb részén.

És napról-napra nőttön nőtt ez űr,
S ez űr miatt nem szállhatott már lelkem,
Félt, hogy mélyébe hull... s nem kelle többé,
Mit eddig olyan lángolón öleltem,
Nem kellett kincs és nem kellett dicsőség.
Mind a kettő oly fénytelen vala!
Oly fénytelen, mint lesz az ég idővel,
Ha elkopik majd csillagfátyola.

Nem kelle semmi, még a jó barát sem,
Magam magamnak voltam terhire,
S futottam, mint kit rémek serege üldöz,
Az életzajtól messzi-messzire.
Csöndes magányban keresék tanyát,
Sötét erdő völgyébe telepedtem...
Oh e magányban milyen alakok
Lengtek körülöm s szálltak el fölöttem!

Szivemből jöttek e tündéri lények,
Szivemnek nem rég támadt üregéből,
Tündéri lények milyenekre félig,
Emlékezém a szép gyermekregékből.
«Megálljatok! megálljatok!» kiálték,
«Oh csak egy álljon meg közületek,
Csak addig, míg egy csók s egy ölelés tart!»
Nem álltanak meg; mind eltűntenek.

Kerestem őket, és meg nem lelém,
Még csak nyomukra sem akadhaték;
Nyom nélkül jártak, oly könnyűk valának,
Könnyebbek, mint a szellő, mint a lég.
S minél messzebbre távoznak tőlem,
Minél homályosabban láttam őket:
Annál dicsőbbek voltak, és szivem
Annál emésztőbb sovárgásban égett.

Szivem sovárgott és én sorvadék,
Társaim nevettek a sápadt fiún,
Csak jó barátom, ő nem nevetett,
Fejét csóválta búsan, szomorún.

Mi lelt? kérdezte; én nem felelék,
Mert hisz magam sem tudtam, hogy mi lelt.
Szomjas valék s vizet hiába ittam,
Nem enyhíté viz a tikkadt kebelét.

S meguntam ezt a földi életet,
Mely elvesztette szépségét szememben.
Föl, föl! mondtam, a mennybe! ahová
Fájó szívemnek tündérképe lebben;
Föl a mennyekbe! ha a léget szívom,
Mit ők színek: tán majd e szomj nem éget...
S ha ott is futnak tőlem? ah, utánok
Keresztülbolygom a nagy mindenséget! -

Petőfi Sándor.

ARANY JÁNOS LEVÉLVÁLTÁSA PETŐFI SÁNDORRAL.

Szalonta, június 27. 1848.

Azért van ma június 27-ike, mert tennap 26-ika volt, követválasztás napja az egész Bihar-megyében. Megbuktam szerencsésen, ha ugyan bukásnak nevezhetni, mikor az ember egyenes földön marad. Tudniillik van ebben a megyében egy állandó bizottmány. Ezt a vidékiek úgy hívják, hogy Váradvármegye. Elnöke természetesen a főispán. A főispán igen-igen szabadelvű ember s erélyes, oly erélyes, hogy a mit ő akar, meg kell lennie. Törik-szakad, meg kell lennie. Persze a mit ő akar, azt akarja a bizottmány is. Tehát ez a bizottmány azt akarta, hogy a követválasztás egész megyében munkanapon, s a váradi legnagyobb vásárra készülés napján, tennap legyen. Ez eddig törvény szerint van. De ugyan ezen bizottmány azt is kiszámította, kinek jusson «kenyér» a biharmegyei tizenhárom követségből. Persze ember volt elég, jelesenél jelesebbek, mert hiszen Bihar szónokok dolgában gazdagabb, mint az egész Magyarország Erdéllyel s a kapcsolt részekkel együtt. Népképviselőkül pedig kiválólag beszédes emberek kellenek, hiszen csak 450-en lesznek, és mi lármát sem tudnak csinálni, ha darabonként 3-3 jó nyelvvel felruházva nem lesznek. Ez okból a bizottmány megszámlálta embereit, azokat, kikkel az ő világban együtt martyrkodott, korteskedett, piszkolódott s kiválaszta közülök 13-at - többet is választott volna, de több választókerületet sehogy sem lehetett a törvényből kibetűzni. A főispán körutat tőn megyéjében, s mindenik választókerületben a helységek bírának és jegyzőinek egy-egy követet a capacitáció törvényes madzagán (mi ugyan a pecsovics világban ráparancsolás kötelének is beillett volna) nyakába akasztott; így történt, hogy a szalontai választó-kerületnek, melyben maga Szalonta az eldöntő, Toperczer Ödön ismeretes név, akasztatott nyakába. Ez eddig törvény szerint van. Én ekkor már úgy álltam, hogy elválasztatásomról senki sem kételkedett. Mihelyt a nép a törvényt hallva és olvasva, választási jogát megértette, minden rábeszélés, utasítás nélkül, maga fejétől engem jelelt ki s ez szájról szájra menvén, oly erős közvélemény lett Szalontán mellettem, minő aránylag Kossuth mellett sem volt az országban.

Szegény nép! azt hitte, hogy szabad és lehet neki, akit szeret, akiben bizodalma van, elválasztani. Ez általános véleményre támaszkodva, tudván azt, hogy Szalonta dönt, keveset gondoltam a falukkal, annál kevesebbet, mert a választókat összeíró küldöttségnek tagja lévén, tapasztaltam, hogy inkább félnek a választási jogtól, mely miatt mezei munkáikat félben kelletik hagyniok, mintsem örülnének annak, s így bizonyos voltam benne, hogy onnan egykettő is alig jó be. Szóval én a korteskedést az isteni gondviselésre és a jó lelkiismeretre bíztam, de biz ezek, látom, igen rossz kortesek mai világban. A környéken nagyot vetett a latba a főispáni ajánlás, a jegyzők szégyenlték, hogy csak «magok szőrű» ember legyen követ, s egy helység sehogy meg nem foghatta, hogy ha már a szalontaiak jegyzőjüket akarják küldeni, miért nem az öregebbiket küldik. Némely helységnek pere van a királyi táblán - az ajánló erélyesen használta fel e körülményt s nem késett értésökre adni bírák uramékoknak, hogy Toperczer kir. táblai ülnök, ki csak úgy ítél jól perükben, ha követnek teszik. Ezek hatottak. Hatottak elannyira, hogy a bírák által 5 pfirt büntetés terhe alatt mindenkinek megparancsoltatnék Szalontára elmenni, elannyira, hogy a megyei közmunkákból fennmaradt (?) szekeres napszámok a választók beszállítására használtatnának - elannyira, hogy 730 szavazatot kovácsolnának T. részére. Szerencsétlenségére követségemnek (mit saját szerencsétlenségemmel összezavarni nem kell) valami Hrabovszky nevű kiszolgált pecsovics is idevetődött, s felkeresvén az árnyékok és bűdös zúgok embereit, néhány nemest, a pecsovics hajlamúaknál, tőlem el- s maga részére hódított, figyelmeztetvén őket a csapásra, mi nemesi privilegiumukon esnék, ha engem, «paraszt» embert, választanának követül, másrészt bíztat-

ván őket a nemesi Eldoradó minden sült ökreivel, melyeket ő visszaszerzend. Mindazáltal alig látta meg a szalontai nép - mely a választás helyén, a nyolc órakor megyei utasítás szerint megnyitandott gyűlés kezdetére hat órától tizedfélig várakozott - a zászlóval, tömegben valahára beérkezett vidékieket, kiket két itt lakó megyei tisztviselő - két separatum votum Szalontán - vezetett, azonnal haragra lobbanva teljes erővel mind egy szájig mellém nyilatkozott, s követelé, hogy negyedfél órai ácsorgását tekintetbe véve, ő bocsáttassék előbb szavazatra. De a küldöttség nem akarván az abc-én túl terjeszkedni, törvény hiányában az abc-ét vette zsinórmértékül, s így a falusiak, kiknek faluja szerencsés volt A-R névkezdő betűvel bírni, elsőik bocsáttattak szavazásra. Szalontára, melyet a sors az S betűbe helyezett, csak délután 1 órakor került a sor, de minthogy asztalterítésre is éppen akkor került, az utóbbi elsővé tétetett, a szalontai nép pedig enni szét bocsáttatott, tudtára adatván, hogy 3 órakor megint előjöhet, s akkor ő lesz az első, miután már több helység nem is igen van. A tömeg eloszlott, de legnagyobb része többé vissza sem ment, elegendő áldozatnak tartván a fél napot, melyet a legnagyobb munka időn hasztalanul el kellett töltenie.

Vagy három száz (950-ből) összegyűlt ugyan, de miután megértette, hogy délelőtt 730 szavazat Toperczerre ment, búsult haragjában s annak érzetében, hogy ha reggel 8 órakor szavaztatják, a többség övé, így pedig, miután türelmét kifárasztották, gyalázatos kisebbségben kell maradnia, egy pár körmön-font frázissal megáldván a hivatalos korteskedést, szavazás nélkül eltávozott. Kaptam tehát a vidékről 11 szavazatot, Hrabovszky is annyit, Toperczer 730-al követ. De ott van a roppant hézag a választási jegyzőkönyvben: Szalonta, a kerület főhelye, hol legtöbb értelmiség, hol 950 összeírt szavazó van, szavazat nélkül! Mert hisz azon 16 szavazat, melynek fele rám, fele Toperczerre adatott, ily nagy üregben meg sem kondul.

E roppant hézag az én büszkeségem. Én megnyugszom az elválasztott követben, mert ismert jelességű szabadelvű egyén, ki multjára bízást hivatkozhatik; mentsen isten, hogy a verificatio felé kacsintgassak, sőt nyíltan mondom, hogy ha talán új választás történnék is, többé magam ily dologba nem ártanám, de ha meggondolom a népképviseletnek ezen kezdetét, miszerint még folyvást tekintélyek rendelkeznek a buta nép meggyőződésével, bizony isten el kell szomorodnom. Mert amit tett ma a néppel X. jó célra, ugyanazt teheti vele Y holnap rossz célra, hiszen az apáthi oláh éppen úgy elválasztotta volna Metternichet, ha azt rágya szájába a főispán, mint most rászavazott az ismeretlen nevű «Toporczi»-ra. S íme a kerület főhelyének, mely részint felvilágosodottsága, részint jobb ösztöne által vezetve, nem tett oly kijelölést, mi a kor haladó kerekének gátoló göröngykép essék eléje, nem engedtetik meg, irányadóul lépni fel a kerület többi helységei előtt, hanem eszközöztetik, hogy jelöltjével együtt pironkodva félre vonuljon. Nem értem e nemét a szabadelvűségnek.

Jó hosszan írok semmiről, úgy-e? Bosszúállásból teszem azt azon egy sorért, miért fájdalmas zsebbel fizettem a 12 krt. Gondoltam, hogy egy ív papíron ennyit válaszolok «Csak», de letettem róla. Úgy hiszem nagyobb bosszúságot szerzek vele, ha félívet üres fecsegéssel tele firkálok.

Hogy éltek oda fenn, hé? Hallom, téged is környékezett a közbizodalom, csakhogy más módon. Nem olvastam azt a MÁRCZIUS-t, mástól hallottam. Megválasztottak-e másutt?

Én mostanában semmit sem dolgoztam. Minek és kinek? Jó kai nyakán te magad is elég kolonc vagy, nem hiszem, hogy nagyon óhajtsa az én fűzfa poemáimat. Hát avval a TOLDI-val mit csináljunk? Már gondoltam, hogy átadom nektek a lapba, hiszen négy számban kijöhetne. Nem szeretném, hogy kéziratul jusson a muszka örökkévalóság fénycsarnokába; olvasná el legalább a kinek még most lelke van hozzá. Ha lapotok megbírja az áldozatot, *tegyétek* - vagy akarom mondani *vegyétek* meg. Aki vesz, annak lesz, aki nem vesz, beteg lesz. Oda adom szöszön-boron csak ne vesszen már kárba, ha megcsináltam. Igényeimet nem hangolom felül a bashangokon.

Jókait ölelem mindenekelőtt és fölött. Laukát, a kis Lisznyait, kivel Váradon megint találkoztam, hasonlóul. A többit is köszöntöm, különösen az öreg Vörösmartit, Garait is üdvözlöm, mint nem tom honnani képviselőt.

Írj egy hosszú levelet, s írd azokról a jó pesti ismerősökről. Azonban te ezt tenni nem fogod, valamint azt sem, hogy köszöntésemet tolmácsolod, azért én sem írok többet *azért se*, tudod, csak azért se, hanem bezárom leveletem, tudatva veletek, hogy mi még folyvást csak négyen és folyvást jó egészségben vagyunk? hát ti...?

Az isten is megverne, ha *neviinkben* magadat és a kedves kis komámasszonyt meg nem csókolnád. Emlékszik-e még, kedves komám, a sétagyaloglásra, mikor csak tíz lépéssel jártam előbb, mint kegyed?

Ah! én még a sír szélén is emlékszem arra, egész háznépestől. Isten veletek, édesim!

U. I. E levélben a moszió Nyilvánosság számára egy betűt sem írtam, különben kuttya-disznó vészett...

Arany János.

*

Pest, július 1. 1848.

Kedves Jankóm! Leveledet nem csak hogy elolvastam, de meg is kaptam. A helyett, hogy vigasztalt volna a belőle vonható «dulce est socios habuisse malorum», még inkább elkeseredtem. Disznóság, amit azok az emberek országszerte elkövetnek, disznóság. Lesz ugyan elég derék gyerek az országgyűlésen, de a nép legbuzgóbb és legönzéstelenebb baráti úgyszólván egészen kimaradnak. Éljen a népképviselő!... te még annyiban mennyiben megnyughatsz a választáson, mert amint én ismerem legalább hírből, a követnek van esze és becsületessége... De én! Diadalmas vetélytársam olyan dicső virág, mely Augias istállójának legkirívóbb éke lett volna. Nem azt sajnálom, hogy én nem lettem követ, hanem hogy ő lett az, ki nem méltó arra a kötéltre, melyen egykor függeni fog. De ha a verificationalis választmány nem kergeti is őt rögtön vissza, nem fogja ő azért kitölteni a három esztendő... hohó, három esztendő leforgása múlva vagy előtt is egészen más szőrű követek fogják képviselni a nemzetet... az lesz az igazi nemzetgyűlés. Ne félj, öcsém, mi is ott leszünk. Most azt mondták «ez republicanus, nem kell!» azon az új követválasztáson azt fogják mondani «ez nem republicanus, tehát nem kell» vagy «ez republicanus, tehát kell követnek». Milyen szép lesz a jövő, barátom, milyen szép! azt te nem képzelheted, azt csak én tudom, mert látom, olyan tisztán látom, mint ott a falon arcképedet, és emitt Marat arcképét... nem csuklod ijedtedben, hogy Marattal együtt találalak említeni?... de ördög bújjék abb' a politikába, úgyis eleget politizálok éjjel-nappal, hagyjunk föl vele. Ma mondja Vas Gereben, hogy a lapból tiszta hasznatok van már erre az évre hatszáz pengő egynek-egynek. Ezzel falun beéred nyolcz esztendeig, hanem azért az ÉLETKÉPEK-be is sominthatnál egy-egy szellemforgácsot. Jókait már dühödik, s én hidegvérű ember vagyok ugyan, de már én is kijövök maholnap a phlegmámból vagy Vahot Imreként a flegmámból. Az a Rákóczi-féle versed itt maradt; elküldjem vagy otthon is megvan? A TOLDI ESTÉJE végett majd beszéllek Jókaival, de előbb írd meg, hogy mit kívánsz érte, mert ha én bocskort akarok venni, hát nem szólok először, hogy ennyit adok érte, hanem a varga mondja, hogy ennyiért adom... egyébiránt ezzel nem azt akarom mondani, hogy te bocskor vagy, a TOLDI ESTÉJE pedig varga. - Ejh, ejh, Jankó, hogy te nem lettél követ! ez valódi csapás, ha nem a hazára is, de legalább rám, ki már erősen számítottam arra, hogy a jegyedet nekem fogod adni, mely szükséges lesz, hogy az ember a nemzetgyűlést a galeriáról! bámulhassa... hahaha! Én tehát a galeriára szorultam! én a galeriára!... Szegény nép, szegény nép, legfanaticusabb barátod csak úgy a távolból fogja

hallgatni, mit végeznek sorsodról, s ha el találja magát ott fönn köhinteni, még onnan is szépen kiutasítják. Szegény nép!... de ne búsulj, ez volt ellenségeid végvonaglása, mellyel engem elrúgtak, ez volt végvonaglásuk... még egy koppintás a fejökre és aztán sak matt! - Servus Jankó, feleségemmel együtt tisztelünk csókolunk mindnyájatokat, de nagyon ám! Isten veletek! barátod

Petőfi Sándor.

Igaz! arczképeidből csak négy példányt kaparíthattam meg, azt majd legközelebb elküldöm, ha Emich Váradra küld könyveket. Te meg írd aztán, tudod-e? te exkövet, vagy Vahot Imre-ként ekszkövet!

Arany János jegyzete: A nemzetgyűlésre képviselőnek én is ki voltam jelölve, a szalontai választó kerületben. Nem kerestem, nem is vágytam rá, annál fogva csak örültem, midőn a helyet Toperczer Ödön, biharmegyei főjegyző, érdemes szabadelvű ember (akkor!) nyerte el. Szalonta leginkább rám szavazott, de a vidék - az oláhság - másképp volt kapacitálva.

Petőfi választási kalandja eléggé ismeretes.

Boríték: Arany Jánosnak polgártársilag. Szarvas. Orosháza. Szalontán.

FALUSI ÓRÁK.

1847.

Csendes boldogságban, megháborítlanul
Élek én kebleden, tiszta, szent természet!
Édes örömekkel jönnek meg perceim,
Mint a megrakodt méh, mely hoz édes mézet.

Együtt kelek fel az énekes madárral,
Járok a mezőben, az illatos réten;
A szálas vetések csendes szűk utcáin,
Hús reggeli szellők találkoznak vélem.

Csergő patakoknak sűrű bokra közül
Nézem a gerlicét s a vadgalambokat,
Aztán bejárom a meredek hegy-oldalt,
A csendes erdőtáj hús árnyékban fogad.

Majd újult kedéllyel kis kertembe térek,
Nézhén a virágot: teljes lesz-e vajon?
Ezt beoltom, amazt megöntözöm, nyesem,
Lehullt indáikat helyre igazgatom.

Így száz apró kedves foglalkodás után,
A nap forró heve hús méhesembe int;
Munka s elmélkedés éltem barátai,
És ottan is újabb öröm vár rám megint.

Társalgok a régi világ bölcseivel,
Kik nagyok lettek a természet kebelén;
S míg lelkem átmereng éltök- s eszméiken:
A boldog aranykor tűn messziről elém.

Avagy előveszem kedves költőimet,
Akiknek lelkökkel az én lelkem rokon;
És míg édes ábránd karjába sülyedek
A szívemhez szóló képeken, hangokon:

Egy nyájas szellőcske bélopózik hozzám,
Könyvem' elfordítja, szememet bezárja...
Lágy szendergés lep meg, melyet odacsalt a
Szellő és a méhek altató dongása.

S mint alvó kedvesét megleső menyasszony:
Rózsafő nyulik be hozzám a nyiláson;
És lelkem meglátva s himet varrva róla,
Tündéri képeket mutat boldog álmom.

Felébredvén, hívom lelkem játszó társát,
A láng képzeletet, ki felrepül velem,
Meghordoz s visszahoz, mereng... dalol... szeret,
Míg az esti harang megkondul csendesen.

Haza kolompol a nyáj a legelőről,
Elül a csicsergő madárka jó korán;
Este van... megszólal a lágy furulyahang,
Mely kín- s boldogságnak jól esik egyaránt.

Ködfátyolképe a multaknak kitárul,
S annyi régi rajzok visszatérnek rája;
Emlékezés nélkül mi volnál te, oh szív?
Beszédes húrjától megfosztatott hárfa!

S édes áhitattal keblem megteljesül,
Este úgy ellágyul, olyan jó a lélek!
Megengesztelem, akiket megbántottam,
Akik megbántottak, velök megbékélek.

Ábrándim közt végre megnyugvás borít el,
S mint a gyermek, akit elnyomott az álom
Imádsága felén, összetett kezekkel...
Csendesen elalszom csendes nyoszolyámon.

Tompa Mihály.

A JÁTSZÓPAJTÁS.

Írta Mikszáth Kálmán.

A mi öregeinknek beszélték az ő öregeik, hogy egy Bolyi Mátyás nevű tanító élt a falunkban, aki nem szeretett tanítani - s így csudálatosan ritka összhang volt akkor egyszer a tanító és a tanítványok között. Ha efajta restség fogta elő, rendesen kiküldte a tanítványait játszani, azt tartván, hogy ami a lónál a zab, az a gyermeknél a játék. Ha a ló híz, megérdemli a zabot, ha a gyerekek egy órát tanulnak, megérdemlik, hogy két órát játszogassanak utána.

Ezek a játékok egy gyepes téren, a vártemplom baloldalán folytak. Vártemplomnak pedig azért nevezték, mert a templom valaha egy várkastély tartozéka volt s benne Drágffyak és Balassák hallgatták a miséket. Később valamelyik jámbor Balassáné átalakíttatta kolostornak a veres barátok számára, kik a most már omlófélben lévő épület külső falának fülkéjébe a Szűz Mária színes szobrát helyezték el, amint ölében ül a kis Jézus. Ez a fal még most is jobbra ép s bár századok esője csapkodta, szele szántotta, napfénye szárította, a Mi Asszonyunk szobra még mai napig is jókarban van. Gyerekkoromban sokszor megbámultam arany-szegélyes kék palástjában, amint szelíd tekintete térden ülő fián pihen, ki cinóbervörös köntöskét visel.

Akárki faragta, mester volt a talpán. Gyönyörűség volt ránézni s messze földön, egész a balassagyarmati hídig nem akadt ahhoz fogható látványosság. A gyarmati hídon ugyanis a Nepomuki Szent János szobra állt. Igaz, kétszer akkora, mint ez. De hát micsoda csöppség a mi falunk a csudálatos Balassagyarmathoz képest.

De hogy szavamat ne felejtsem, egyszer azután a veres barátok is elhagyták a klastromot, mivelhogy kénytelenek is voltak vele (mert a törökök elkergették), fogta magát erre a klastrom, ő meg a templomnak mondott istenhozzádot, lassan-lassan leomladozott; ami a templomot illeti, annak is kedve lett volna egynéhányszor ledőlni, de a parasztok folytonosan javították, hát kénytelen ott állni. Ugyanez mondható a kőkerítésről, mely a zárdai részt övezte valamikor, minthogy az elhagyott udvar használatát a patrónus a mindenkori tanítóknak engedte át, kik ennek folytán felügyeltek a kerítésre, sőt ahol elromlott, siettek azt az omladozó kolostor köveiből pótolni. Hiszen a zárt udvarnak jó hasznát látták a tanítónék. Igaz, bokrokkal, fákkal volt benőve, mint egy őserdő. Sok munkába került volna kiirtani, de azért némi kis zöldses kert kitelt belőle, a kis libáknak is volt ott pázsitja, némely esztendőben gyümölcs került a fákról, sőt maga a mester egy kis dohányt termesztett a napos aljában, s ha zárva tartogatta az ódon vasas ajtót, senki el nem lophatta, mert a kőkerítés magas volt, ellátva szögekkel a tetején.

S míg jobbról az enyészet végezte lassú, zajtalan munkáját, addig a templom nyitott baloldalán vidám élet pezsgett, a játszadozó gyerekek lármája néha a harangzúgást is elnyomta. Járt a «pige», «tente bóle», «méta», «kampa», birkózás a fiúk közt, míg a leányok «búvócskát» játszottak vagy «róka nénit», a labdával pedig egyszerű «puffancsot». A leányok nem vegyültek a fiúk közé - az iskolában is külön ülnek. (Itt a hegyek közt későbbben hasadoznak a bimbók.) A fiúk játécai durvábbak (egy-egy betört orr se nagy ritkaság). A leányok aránylag gyöngéden, kecses mozdulatokkal tesznek eleget az illető játék szabályainak, formáinak. Közben az «Ispilángi rózsát» dalolják édes, vékony, méhek dongásához hasonlatos hangjainkon vagy a «Hajdu Ilonácskát». A fiúk nyerse, csúnyákat beszélnek s a játékhoz szükséges varázsmondókáik sem olyan finomak, szavakból szőtt csipkék, mint a lányokéi. A fiúk összeszednek mindenféle se füle, se lába szavakat, miséző paptól, alkudozó zsidótól, fütől, fától, ördögtől.

Olyan nagy az idegenkedés a szoknyáktól (Megálljatok csak! Majd hozzá érik a szemetek!), hogy csak egy fiú akadt, Oroszi Mihálynak, a szűcsnek hasonnevű fiacskája, aki eljátszadzott a leányokkal is - amiért eleget csúfolták a többi fiúk. Sőt már az utólján be se akarták venni a métákba. Azt mondták: «Eredj a leányokhoz!» Különösen a Bólyi ikrek - Gábor és Miklós, a két fő szóvivő (a tanító fiai) üldözték e miatt.

- Mondd meg az anyádnak, adjon rád szoknyát és növessze meg a hajadat!

No, azt ugyan nem lett volna érdemes megnövesztetni, mert csúnya vörös hajjal verte meg a természet, hanem azért igen jó fiú volt. Jó eszű, szorgalmas tanuló, bár cingár, törekény testű, félénk, pirulós, szelíd, igazán jobban illett a leányok közé, akikkel játszott, akik azonban maguk is figyelmeztették:

- Ne játsszál velünk Misike, mert kicsúfolnak a fiúk.

- De mikor ők nem akarnak bevenni.

- Majd bevesznek, ha látják egy darabig, hogy nem tartasz velünk.

Miska azonban nagyon szeretett játszani, nem volt ereje ellentállani, mint ahogy nem marad vesztig a csikó, ha az egész ménes ficáncol. Arca kipirult, szemei csillogtak, homloka ragyogott, oda volt a játékért és szinte szép volt játék közben, a haja is megsötétedett az izzadságtól.

Egy délután, mikor az iskolába belépett, általánosan feltűnt a különös pohos formája, olyan volt lenge gyolcs gatyájában, kidudorodó ingével, mint egy középütt átkötött zsák, melynek felső része babhajakkal van megtömve.

Beült a helyére s mialatt a tanító úr az összeadást magyarázta a táblán, egyszer-kétszer benyúlt az inge hasítékán (nyári nap lévén, a gombos mellényke otthon maradt), kivett valami hosszúkását, alakra a borotva-nyelekhez hasonlót s jóízűen ropogtatta a szájában.

A kis Bólyi Miklós, a vásottabbik iker, észrevette s iparkodott a háta mögé jutni.

- Mi van az inged alatt, Misi? - kérdezte nyájasan. - Mi lehet az a gömbölyű?

- A labdám.

- Hát a többi?

- Édesapám hazajött Gyarmatról, jó vásárja volt, egy kis szentjánoskenyeret hozott.

- Oh te golyhó, hát ott kell azt tartani?

- Nincs zsebem.

- Nem szűr?

- De - bólintott Misi mosolyogva.

- Adj nekem is egy darabot, mindjárt nem fog úgy szúrni.

Miska benyúlt a hasítékon át, kihúzott egy darabot, átnyujtotta Miklósnak.

- Jó tettért jót várj - monda az iskola kis zsarnoka megolvadt jóakarattal. - Ma velünk fogsz játszani és beavatlak valamibe.

Nem sokáig kellett várni, csakhamar a mesterné fehér főkötős feje mutatkozott az ablaknál, a főkötő ki volt keményítve s amint oda nyomta az üveghez, zörgött.

- Mi az? - kérde a mester, oda sietve az ablakhoz.

- Szabó Pál uram van itt Mihóczi Jóskával, kontraktust akarnak iratni.

A mester, aki a nótáriusságot vitte, dörmögött valamit, becsukta az ablakot, hogy az asszony ne beszélhessen többet, a helyett kinyitotta a tubákpikszisét, szippantott egyet és elgondolta, hogy a számok elvárnak akármeddig, de Szabó Pál és Mihóczi József esetleg elvesztik a türelmüket, elmennek a mészárosához, egy pár garasért az is megírja nekik a kontraktust.

- Upre gyerekek - mondá, a krétát letéve - kimehettek játszani.

A nagy csörtetésben, kifelé való tolongásban megint csak Misi mellé került Bólyi Miklós, vele Gábor is.

- Tudok valamit - suttogta rejtélyesen, fontoskodó arccal, félrevonta őket a tanítólak eresze alá. - Neked is megmondom, Miska, de adj még egy kis szentjánoskenyeret. Adj Gábornak is.

Miska szót fogadott. Gábornak is adott.

- Hol van? - kérdezte ezek után Gábor.

Azt, hogy mi, nem is kérdezte. Ha titok, s ha fontos, hiszen nem lehet az akkor más, mint madárfészek.

- Mindjárt megmutatom, közel van: megosztozunk és egy-kettőre visszajövünk játszani.

Beszaladt a pitvarba és leakasztotta a szegről a zárdakerítés ajtajának a kulcsát s ezzel elvezette Gábort és a náluk egy vagy legfeljebb két évvel fiatalabb Misit az egykori zárda udvarába.

- Ott fenn van a kövek közt egy lyukban - mutatta heves taglejtésekkel, ahogy szokás ilyen rendkívüli dolognál. - Hip-hop, mindjárt fent vagyok.

Hirtelen levetette csizmáit, s minthogy a mulandóság nem ollóval nyírja le egyenesre a falakat, hanem a vihart, az esőt, a hulladozó porszemeket fogja be munkába, egy kő kimozdul, legurul, egy másik marad, egész cikakos lett a felhőknek meredező fal széle, úgy lehetett rajta mezítláb felmenni, mint akár egy garádicson. Körülbelül olyan magasan, mint odább néhány öllel a Mi Asszonyunk csillagos koronája, megállt egy szögletkövön, megkapaszkodott balkezeivel egy kiálló falrészletben, a jobbával pedig benyúlt a kövek közé, ahová csak gyermekkéz férhetett, egy lyukba s csakhamar felkiáltott:

- Négy.

- Nagyok? - hallatszott alulról a Gábor hangja.

- Majdnem anyányiak, pehely már van rajtuk, toll még nincs. Kiszedjem?

- Szedd ki és adogasd le!

Most már Gábor is levetette a csizmáját s felmászott a feleútra, ahonnan majd elérheti a Miklós alányújtott kezét. A kis Oroszi Miska izgatottan várta, mi fog történni, nagy kék szemei tágra nyíltak s bizonyos tisztelettel csüggték idősb társain, hízelgett neki, hogy egy ilyen fiús kalandban része van, de valahol mélyen a lelkében megmozdult egy nyugtalanító érzés, hogy az kegyetlenség. Úgy tetszett neki, hogy Szűz Mária nézi a fülkéből és felhő borong a homlokán. Jaj, ne haragudj rám szűz anyácskám, hiszen nem csinállok semmi rosszat. Jaj, nem bírom kiállni a tekintetedet. És Oroszi Misi behúnyta a szemeit.

Hallotta ezalatt, amint azt mondja Miklós: «Fogjad Gábor», de csak akkor pillantott fel újra, mikor Gábor meg rákiáltott:

- Tartsd ide a kalapodat Miska!

Miska odaszaladt, felágaskodott s két verébfiókát vett át Gábortól. Meleg testük volt, finom, hamuszínű pehellyel borítva, kis szívük észrevehetően lüktetett a Miska tenyerében, mire a Miska szíve is hangosabban kezdett verni. Most újabb kettőt adott át Miklós s azonszinte Gábor ő neki, ki be is tette a kicsinyeket a kalapjába.

- Bíz ezeknek még nem egészen kész az ünneplő öltözetjük - sopánkodott Miklós és lefelé indult. (Kivált a szárnyaik voltak még gyenge karban.)

- Ellenben meglehetősen kövérek - vigasztalta magát Gábor kannibáli filozófiával - pompás nyaláncság lesznek a tepsiben.

E pillanatban az öreg Bólyi rikácsoló, haragos hívása hangzott fel a tanítóház felől.

Az ikrek megszeppenve néztek össze.

- Bizonyosan az attramentumos üveget keresi, amit összetörtünk.

S erre nyakra-főre kázmálódtak le a romról s húzták fel lóhalálban a csizmáikat, mert az öreggel nem jó volt tréfálni.

- Mindjárt visszajövünk - mondták Misinek lelkenedezve. - Az apa hivat valamiért, őrizd meg addig a fiókákat.

A kis fiú egyedül maradt az elhagyott helyen, leült egy öreg villámhasított fa árnyékába, de ott éppen szemben volt a Mária szobrával és a szűz anya folyton nézte. Bánatos és rosszaló tekintete rajta pihent.

Misi hát más helyet keresett, rézsút odább egy félig a földbe süppedő kőre telepedett, mely valaha ajtóhomlokzat lehetett, a Balassák bölénye volt rajta kifaragva. A kalapját maga mellé tette és nézte bent az idétlen, szájukat tátogató verébcsecsemőket. Ide már nem láthatott a szűz anya s ez némileg megnyugtatta.

Csak hogy most egyszerre zizegés támadt a levegőben s megjelent a másik anya. A kis verebeknek az anyja.

Sietve szállt, mint a nyíl, mint kis pirosuló madzag fityegett a csőrében egy parányi féreg, a kicsinyek kedves eledele; egyenest a megrabolt fészekbe surrant, majd kijött és riadtan, nyugtalanul keringett a hely körül, mintha még nem hinné a legrosszabbat és csak tévedett volna valamikép. Fölszállt meg leszállt, mindig nagyobb kört cikázva át; hosszan kóválygott a szobor körül is. Szembe került a két anya. Az egyik koronával a fején, a másik szárnyakkal az oldalain. Az egyik egy Istennek adott életet, a másik néhány igénytelen verébfióknak és mégis egyformán anya mind a kettő. Vagyis dehogy egyformán. Hiszen az egyiknek ott ül a fia a térdén, a másikéi elvesztek. Most ez volt a boldogtalanabb.

Tollai felborzolódtak, mind-mind kuszábbak lettek. Csőréből most már kiejtette a gyermekek uzsonnáját (oh hisz már nincsenek gyermekei) s különös nyiszogó hangot hallatott (úgy látszik, eddig a csőrében szorított féreg miatt nem adhatott hívó szót), mire a kicsinyek csipogni kezdtek a Misi kalapjában.

Meghallotta ezt a csipogást az anya (hogyne hallotta volna), egyszerre odavágódott tekintete a magasból. Hopp, megvannak, élnek a kicsinyek, de jaj, milyen hatalmas szörnyeteg kezébe jutottak.

Mindegy. Lesz, ami lesz. Nem hagyhatja úgy. Ott csapkod szárnyaival Misi körül, a feje felett, fenyegetően, halálos elszánással. Úgy tesz, mintha arra acélozná liliputi erejét, hogy leszáll és fölragadja kalapostól a családját. Oh, bárcsak a sassal cserélhetne most vagy legalább a héjával.

De a nélkül is célt ért, a Misi puha szíve nem bírta tovább. Felugrott, leszakított néhány tormalevelet, puha fészket csinált nekik bent a kalapban s megbíztatta a kicsinyeket: «Jó lesz, mit gondoltok, ha visszaviszlek a fészketekbe?» A Szűz Mária mintha nevetve integetne a falról a szelíd kék szemeivel: jó lesz, jó lesz.

Misi föltette a kalapját s úgy vitte őket a feje búbján, mert másképp nem lehetett volna, kezeivel fogódzkodnia kellett a falban. Vígan, fürgén, ügyesen hágott följobb-följobb azon az úton, ahol Miklós járt. Megállt végre a kövön, ahol előbb az és gyöngéden, gondosan visszarakta a kicsinyeket a fészkekbe. Az anya pedig mindenütt a nyomukban röpködött, mint egy zsandár.

Csak éppen hogy lejött, ezer szerencse, hogy lejött Misi, nagy sebbel-lobbal száguldottak be a Bólyi ikrek. Gábor mint ló, spárgagyepelőbe volt befogva. Miklós pedig hajtotta.

- Nyihihi! - kiáltá a ló, látván, hogy a kalap a Misi fején van. - Hol vannak a verebeink?

A kis fiúcska elsápadt, mint a kréta, de csakhamar erőt vett magán és csendesen mondta:

- Megette a macska.

- Hazudsz! elrejtetted őket valahova - pattant fel Miklós ingerülten. - Add elő!

- Igazán mondom, egy macskának adtam - felelte a mártírok bátorságával, bár egész testében reszketett.

- Mit? Te szándékosan adtad a macskának a mi jogos verebeinket! - ordított fel Miklós vérbeborult szemekkel. - Nesze neked! a macska barátság!

Pif-paf, verte, püfölte az öklével, fölrántotta az ingét, megrázta, mire a sok szentjánoskenyér mind kihullott a földre, odataszította a csalánok közé; szegény Misi hangos, fuldokló sírásra fakadt.

- Most pedig, gyí Gábor, hagyjuk itt a semmirekellőt.

Az ajtó felé futottak, de volt annyi eszük, hogy előbb az abrakot fölszedték, az ajtónál aztán megfordult Miklós és megfenyegette:

- Most már nemcsak mi nem veszünk be, hanem a leányokkal sem fogsz játszani, érted-e?

A következő pillanatban becsapták az ajtót s hallatszott kívülről a kulcs csikorgása. Oroszi Mihály be volt zárva.

... Késő délutánig mulatoztak az iskolás gyerekek a templom melletti pázsiton, csak nap-szálltakor lett vége s ekkor a Bólyi fiúknak is eszébe jutott, hogy ki kellene Misit szabadítani, mert az anyja keresni találja.

Elmentek hát a kulccsal, de szeretnék volna előbb észrevétlenül meglesni, mit csinál, sír-e még, vagy, ami valószínű, elaludt. Egy üres hordót gurítottak a falhoz, hogy arra állva, bekukucskálhassanak. S íme, amint benéztek, a csodálkozás fölszisszenése lebbent el ajkaikról, hátratántorodva majdnem leszédültek a látványtól.

Misi se nem aludt, se nem sírt, hanem repeső jókedvvel labdázott egy idegen gyerekkel, aki cinóbervörös palástot viselt, olyant, mint a kis Jézusé és amint össze akarnák hasonlítani és odapillantának, a Szent Szűz egyedül áll a fölkében; kis fia leszállt öléből, - talán ő maga küldte le játszani a szűcs jószívű porontyával... Az egyik anya megjutalmazta a másikat tett szolgálatot.

Hozzá teszik még némely falusi források, hogy a Bólyi gyerekek leszállván a hordóról, kiáltozni kezdték a csodát, mire Pézsmáné asszonyom és Kajtár Ágnes, akik száradt ruhákat szedtek le a kifeszített kötélről azon a környéken, szintén benéztek az ajtó hasadékaiban s

csodálatos fényben látván úszni a zárdaudvart, noha már a nap lement volt, körülbelül annyi ideig, a mennyiig egy tojás megfő, gyönyörködének a Megváltó játékában, aki mindig elfogta a labdát valahányszor Misi feléje hajította, térdre borulva nézték mind a négyen, mikor pedig reszkető kezekkel kinyitotta volna az ajtót az egyik Bólyi gyerek s harag nélkül, szelíd mosolygással jött ki rajta a kis Oroszi Miska, az illető fehér személyek bemenének az elhagyott udvarba (a Bólyi fiúk nem mertek), mindeneket megvizsgálván, a közönséges állapotokat találták, úgy mint annakelőtte vala: a kis Jézuska ott ült anyja térdén, mozdulatlanul, - hanem a bokáig érő fű és paraj a nagy labdázástól mind le volt taposva.

HÚSZ ÉV MULVA.

(Gina emlékkönyvébe.)

Mint a Montblanc csucsán a jég,
Minek nem árt se nap, se szél,
Csöndes szívem többé nem ég;
Nem bántja újabb szenvedély.

Körültem csillagmiriád
Versenyt kacérkodik, ragyog,
Fejemre szórja sugarát;
Azért még föl nem olvadok.

De néha csöndes éjszakán
Elálmodozva, egyedül -
Mult ifjúság tündér taván
Hattyúi képed fölmerül.

És ekkor még szívem kigyúl,
Mint hosszú téli éjjelen
Montblanc örök hava, ha túl
A fölkelő nap megjelen...

Vajda János.

A GÉP MELLETT.

Írta Kaffka Margit.

Szikrázó déli verőfényben állt, a nap égetően sütötte a tarkóját, minden vére a cséplőgép ütemére lüktetett és zakatolt a fejében s a torka fájt a sok szűrős pelyvától, amit a levegővel kellett beszívnia. «Most látnák csak az urak, mennyit kell a parasztnak küzködni az ő puha kenyéréért!» - gondolta el ezt a megszokott gondolatát, míg az izzadtságot törülte a képéről hasztalan. De azért olyan erőben érezte magát, mint már régóta nem; - otthon, elemében, önérzettől dagadó szívvel. Itt ő az úr most, neki terem a negyvenöt hold prima búzaföld, neki fogad szót ember, állat, az egész messzi belátható, nagy darab lapon. Három hétig, mert ennyi a szabadság! Ő a kisebbik fiú ugyan, de a bátyja orosz fogoly szegény, egy sógor meg a harctéren. Hej, megkóstolta ő is, senki nem hányhatja a szemére, hogy egy bolond szerb golyó istenes-véletlenül ellőtte egy ujját, éppen a fegyver-ravasz elsütéséhez «nélkülözhetetlen»-t. De tán még azt hiszik, hogy az a «könnyű szolgálat» valami nagy élvezet neki ott a városban: süllyedjen el! hogy ő tán moziba jár, páholyba a mindenféle cafat cselédekkel, avval szórazkodik, míg szegény öreganyja, meg a lányhuga tehetetlenkednek itt a gazdasággal? De hiszen, őrá ugyan nem ragasztja a rossz nyavalyáját egy városi jómadár se, megmutatja, ha belégebbed is!... Jó, hisz nincs épen rossz dolga, nem bántják, megbecsülik; rezervatiszt a gazdája, békeidőn derék bankhivatalnok, családós; ő látja el a háztartásukat hazai liszttel, zsírral, ha pénzér is, de tisztát, finomat kapnak így; még az anyjukba' se ettek olyat, szegények, hónapról-hónapra élő, fizetésen nyomorgó pesti nagyságosúrék, akiket a félzsebéből kifizethetne, ő, a szolga, a paraszt! És most mégis ott kell ágyaznia nekik, cipőt takarítani, gyereket dajkálni, törölgetni az asszonymak, míg itthon ellátatlan a munka, az igazi, amit úgy hívnak; amiből a kenyér van, az élet, minden: házak, hidak, bankok, fegyverek és gépek, mindenféle kitalálások!... Nem tudná pontosan elszámolni, hogy miképen, de érzi, hogy így van; ebből lesz minden; a nagy, szagos, trágyás televényből, a föld búzájából, a kenyérből. Homályos, de biztos sejtése van az emberi világ sokrétegű, aprózott épületéről, mely fölött van minden fortélyával, érthetetlen szerkezetével; olyan, mint ez a nagy, mahomet gép, melyet neki fundáltak ki, mely engedelmesen szítál, ver, választ, gyűjt, apróz neki szolgálai okossággal. A nagyvilág emberi épülete fölött van a parasztnak, ám az ő vállain nyugszik, önelküle semmi sem lehetne; ezt az egyet biztosan érzi és jól fejébe vette. Nincs miért megalázkodni, ámulni, tisztelkedni neki az úri ész előtt, melynek ő ad módot és ráérő időt a fényűző kis villongásra, finom cifrázkodásra írott szóban, ravasz kigondolásban. A pap is csak azért gondolkozhatik most nekik a kertje jó hűvös lugasában a vasárnapi prédikációján, mert ők aratnak, csépelnek helyette is, csurrantanak neki is a jóból és behordják a csúrrjébe készen... Elég komisz az is, lám a vén szoknyás róka, hogy nem tudta kicsinálni neki a felmentését, noha rokon a városi főjegyzővel és meg is ígérte, hogy szól neki. Az ajándékot előre elvette érte! Kit mentenek fel akkor, - azt a kutya mindenit - ha nem őt, az első gazdagyereket; ha még hozzá harcképtelen is, egyetlen férfi is otthon? Héj, azt a!...

Lenyeli a mérgét, megzabolázza, - bizony, még sokkal rosszabbul is lehetne, mint ahogy remélte - szalmájára tizenhét mázsát is velt egy katasztrális után. Ez most a fő, mert nagyon kétséges, hogy kifizetődik-e az idén a gazdálkodás, a munkát, verejtéket nem is számítva. Nyolc korona volt csak a manilakötél kilója, amivel az aratógép a kévéket köti... Az állam meg csak rekvirál, maximál, emeli az adót, ahol tudja; kinek is küzködik az ember? És azért mégse tudna máshogy, nem volna lelke ugaron hagyni a földet, készből élni csupa truccra; pedig azt is tehetné!...

- Mozogj csak hé, Kati, ne ódalogg itt hiába! Szaladj, mondd a rusziknak, siessenek avval a vízzel! Mit töltik ott az időt a kútnál?

Soká dohog még utána, gazduramosan, morózusan, mikor a leány már odébbinalt, ellibbent mellőle tarka viganóival, riszáló hajlós derekával, - a nyavalyás. Mert jól tudja, mit akarna ez is, meg a többi napszámos lány, asszony, rossz ringy-rongy kódusnép; a sok hadiözveg, hadiasszony is mind mibe sántikál! Hogy a fiatal a gazda, - el lehet vakítani egy kis oldalt-bazsálással, mellé-söndörödéssel - csúnya, olcsó ígérekzéssel, hogy feljöjjön a vére, elvakuljon a rest naplopásukra, ne lásson, ha a kötő alatt egy-egy kévével meglompják háta megett az asztagot. De nem! Ővele ugyan felsülnek, az ő gyengeségén ugyan nem vihognak a háta megett! De aljas is a *szegény*, valahol csak egy van; be rosszabb a baromnál! Hiába, csak a vagyon ad az embernek becsületet, asszonynak magáratartást, szép viseletet... mindent az ad!

- Gazduram, - áll elébe fontoskodva a kölyökbéres, - le kén tán húzni mégis annak a Sarudi-nének azt a kis tábláját a géppel!

- Mi az Istennek?

- Mer' nagyba' fenyegetőzik! Azt ugatja, hogy feljelenti gazduramat, mer' látta a minap a jegyzőhő' menni ünneplőbe, mikor itt a dolog állt; hogy egyszóval nem mindig van kinn az asztagnál. Pedig arra kapta, aszondja a szabadságot, mezei munkára, aszongya, nem parádézásra, meg hogy törvén van rá, hogy a szabadságos katona tartozik másnak is dolgozni, ha a magáé nem tart az egész időbe: mer' az államnak kell a kenyér: - mer' az ü ura, aszondja, a fronton küzd mán esztendeje, ü nem vehet napszámost, - a szomszédjának meg, gazduramnak aratógépe van, hát tartozik vele a szegénynek - aszondja!

- Mondd meg neki, azt üzenem, hogy...

Valami rettentően csúnyát, cifrát, kacskaringóst izen, hogy a kölyök szája a füléig húzódik tőle. Maga is elmosolyodott dühében, de azért tovább eszi a méreg. Nem a fenyegetésen ijedt meg, tudta, hogy marhaság; a jegyzőnél is akkor hivatalos ügyben járt, egy darab földet vettek a háborús szaporulatból, annak az átíratása dolgában. De hogy ma egy ilyen rongyos is ki meri nyitni a száját, izengetni mer' őrá, fenyegetőzni. Hogy megtanulta az «állam» szót, papolni mer a «kötelesség»-ről; a helyett, hogy sírva kunyorálna Isten nevébe, mint azelőtt. Amiért az ő ura oda van! Valami a', hogy kinyitotta ezeknek a szemét ez a háború! Hát ő nem volt oda? Hát a sógora? A bátyja nem ott szenved a fogságban?.. Mit tehet ő a más szegénységéről? Ő küzdök, verejtékezik világéletébe; az ő feje ezer gondba fő, őket húzza az állam, a község, egyház, minden; - ha valami kódus felfordul az útszélin, közpénzen kell eltemettetni vagy egy falubolondját csukvatartani - az mind az ő bőréből megy, a gazdagok adójából - akik dolgoznak, gondolkoznak. Ki szegény máma? Az, aki élhetetlen, bamba, lusta vagy iszákos; egyéb nem! Hát *azoknak* küzdjön ő, a bolondjuk legyen, markokba röhögjenek rajta?... Kutya-istenit!... Minek nem jönnek mán avval a vízzel is a kútról? Mindig egy óráig járnak oda.

- Ahun ni, gazduram! Mán ezek a Vargáék is minálunk tallóznak, most mán öt fehércseléd!

Ernyőzött a szemének, megszámlálta őket; na, még csak ez hibázott! A düh csak úgy szaladgált a testében, elfutotta a szemevilágát, reszketett tőle. Huj! A sok visszafojtott, elnyelt mindenféle háborgás, méltatlankodás; ezer komisz kényszerűsége, ráncigáltsága ennek a két háborús esztendőnek most mind az öklében feszül, majd szétveti a testét. És mind ezek felé ömlik; - a szegénységre, akiken ezelőtt hatalma volt legalább, akik hunyászkodva lopták, cigány alázattal, - de most megnőtt a szarvuk még ezeknek is - jönnek rá, mint a sáskaraj, szájalva, szemtelenül, szinte jogosan, csak mert háború van, mert az ő fajtájuk is odavitte azt a hitvány életét! Alig hogy álltak a keresztek a minap, már ellepte a tarlót a sok semmittevő, hadiségélyen hízó, cédáskodó asszony, tartotta a kötőt, hozta az üres zsákot, vihogva köszöntötte a gazdát. Forrt benne a méreg akkor is, de azt kellett mondani nekik jó szóval: «Csak

szedjenek nénémasszony, Isten nevibe; csak a kész ne bántsák!»... így. Tudta, hogy neki-esnek a keresztnek is, mihelyt elfordul, a szemét is kilopnák; de ha elkergeti őket, ahogy szeretné, elhírelik, hogy fősvény, kiugatják, bosszút forralnak ellene, felgyújtják éjszaka az asztagját, ki bizonyítja rájuk? Vagy mit vehet rajtuk, a koldusokon, ha becsukatja is őket; a kára azért meg nem térül. Gyötrően érezte a kiszolgáltatottságát, tele volt gyűlölettel, méltatlankodással. «Nem lehet élni máma a szegénységtől!»

Kati jön vissza nagy begyesen; jókódva somfordál mellé.

- Ó, csak játszódnak azok a ruszik is a kútnál! - hozza meg a hírt nagy fenszóval. - Locsolódnak, mint a gyerekek, ha szól nekik az ember, mintha nem értenék a magyar beszédet, csak röhögnek, mint a bolondok!

- Jól van már! Pusztulj a zsákokér!

Kegyetlenül mérges már meg a ruszokra is. Pedig azokhoz ugyan emberséges mindig; felgondolja, hogy a bátyja, szegény, tán épp ezeknek az atyafiainál küzdök. (Egész ki is cserélődik már az emberiség, ha ez még soká így tart! Csak a királyok, meg a miniszterek maradnak, ahol voltak; még azok se mind!)... Meg öreges ember is az ő ruszija mind a három; fia lehetne akármelyiknek. Dehogyan nem tudnak azok már magyarul, szegények! Minap is a szekéren de elpolitizált velök: magyarázták neki, hogy «forma, forma!» - hogy egyforma az ember mindenütt a földön; Isten teremtese. - Aztán beszéltek Nyikolajevicsről, hogy az csinálja az egészséget, meg a hozzá hasonlók, meg hogy az megmondta, bizony, húsz évig fog ez tartani!... Derék, jámbor emberek ezek; otthon nekik is van földjük, gyerekük! De annyi valógaz, hogy a dologban nem sérénykednek, nagy maznák, kedvük nincsen tán a máséba, idegenbe! Pedig az enivalót győzik, fene a gyomruk, a jó magyar paprikás pörkölteket, még a tálat is kinyalják! Ahun ni, még csak a dülönél vannak a kád vízzel; ott már rasztolnak, tőtik az időt, hogy az anyjukat!... Itt meg mindjárt itatni kéne a kazánt, még hátramaradása lesz miattok! Ha meg szidja őket magyarul, ezek csak néznek, mosolyognak rá nagy jámboran; meg kell ettől bolondulni, ettől a nagy istenességtől!... Ahol a'!... Ahol a'!...

Egy pontra szegződik a szeme a tarlón, mutatoujja kinyujtva marad mereven és megáll minden gondolata egy pillanatra... Elfelejt még kiáltani is; valami hebegése hallik, amit torkán szakaszt a rémület. A következő percben hang nélkül, veszett szaladásban indul arrafelé a kisbéres; utána a másik, aki észrevette... rohan ő is, a gazda, elfulladva, kétségbeesett igyekvéssel... már visít az asszony is. «Tűz, tűz! Jaj! meggyúlt a tarló, Erre fúj a szél!»... Minden szívet összefog a rémület egy pillanatra; a tallózók is megállnak, hadonáznak ordítva messziről. Egy szikra pattanhatott odáig, a láng is látszik már; füstölve nyalja az asszú sarjut. Jaj, ha az asztagig ér! Jaj, vége mindennek akkor!

Mind ott vannak; az egész csak egy pillanat. Egyik ponyvát is kapott fel, ez a szerencse; a gazda valamelyiknek a subáját kapta kézbe. Mit tesz az? Újat ad neki helyette! Minden átvillan a fején, a termést nem biztosította most az anyjuk, mi lesz? Nem lesz kenyér!... Csak mikor engedni kezd a torokra fagyott rémület: mikor már-már fojtott lánggal füstölög csak a felégetett, kopasz föld, akkor törnek ki mind közös dühös, felháborodott kiáltásban, akkor ordítják el, amit jól láttak eddig is: «Hol a víz? Mért nem volt víz? Hol járnak a vízzel?»...

Azok most jönnek; hozzák nagy locsoltatva a rúdra húzott kádat, ámuló, szelíd, bizodalmas szemekkel nézik a csoportosulást. Nem értik. Mosolyognak.

A gazda bevárja őket; lesült arcán kemény, kegyetlen düh feszül és a torkát fullasztja. Az ökle egy vas-ék... Mikor odaérnek, elébük lép szó nélkül; meglendíti erős karját a fejük felett és az egyiknek az arcán, - kérges, szárazráncú, borostás, öreg arc - elcsattan a pofon. Leteszik a dézsát, most állnak. Nem szól, nem mozdul egyik se; miért? Az egyik már megkapta, most várja a másik is némán, magától értetődően, nem tudja miért, de várja... Mindenki elnémultan

áll körül; a béresek, napszámosok, oroszok, gyerekek, tallózók a nagy, déli fényben, a puszta föld szétnyílt, eltikkadt, együgyűn közönyös ölén. Itt állnak összeverődve, elkeseredve, bután, tikkadtan a porban, átható életszagban; a nap égetőn süt a tarkókra s ellomhasztja a vért, érzést, indulatokat. A gazda karja - szegény háborúsrokkant baka; cipőt tisztító katona-szolga karja is lehanyatlik fáradtan, kelletlenül, egy csattanás jóllakatta a haragját. Mintha bánná, szégyelné már. Az ő bátyja is... vagy ez tán nem is jut így eszébe! Csak az, hogy ugyan minek? Avval mán úgyse lesz jobb! Mit is iparkodnának szegények itt a máséba; hogy is lenne kedvök? Otthon van földjük, öreges emberek. Hogy magyarázták neki tegnap a szerében, hogy egyforma, «forma» mindenütt az ember! Úgy meg lehet őket érteni... Elfordul tőlük haragja-elülten, kicsit elszégyenkedve, de azt se valami nagyon. Csakhogy nem lett nagy baj, mennek vissza csendesen, együtt az asztaghoz.